

OSNOVNE USTANOVE REVOLUCIJE

Vlast koju su uspostavili okupatori i kvislinzi nije uspela da uhvati dublje korene — zahvaljujući, između ostalog, otporu stanovništva, genocidu koji su vršili okupatori, ustaše, albanski nacionalisti i kolaboracionisti — a na mnogim područjima Jugoslavije jednostavno je zbrisana u ustanku. Ustanička atmosfera i životna dinamika svakodnevnih odnosa tražile su neodloživo rešavanje međuljudskih, imovinskih, statusnih i drugih pitanja. Svest seljaka i građana u zbegovima i unutar manje-više oslobođenih teritorijalnih celina pokazivala je težnju da se novonastali odnosi urede, u skladu sa zahtevima snošljivosti, navikama i tradicijama, posredstvom improvizovanih organa samouprave, poverenika, iskusnih domaćina, kao što se to radilo u ustaničkim talasanjima u prošlosti. Delimično na osnovu tih potreba, nesumnjivo organizovani podsticaj komunisti za stvaranje narodnooslobodilačkih odbora dobijao je šire istorijsko opravdanje. Usklađena komunistička akcija u pravcu stvaranja novih organa vlasti bila je vidljiva samim tim što su iza njihovog formiranja stajali ustanički štabovi, mesni i opštinski partijski komiteti, viša partijska i vojna rukovodstva, istaknuti pojedinci-komunisti ili ugledni građani pod uticajem narodnooslobodilačkog pokreta. Stihijni elementi javljali su se kao druga strana organizovane akcije, izražavajući se u samoinicijativi i borbenom stvaralaštvu naoružanog naroda. Narodne mase su spontano prihvatile ove odbore.

Celi taj kompleks odnosa, koji možemo nazvati „pravnim režimom“ u najrudimentarnijem smislu, nije se mogao prepustiti slučaju niti su ga partizanski štabovi mogli sami urediti, iako su se vojne i političke akcije prelivale i prožimale. Čim je u leto 1941. stvorena slobodna teritorija, svom se snagom postavio problem obezbeđenja poretka koji bi služio razvijanju ustanka i sigurnosti pozadine — u smislu kretanja građana, ishrane,

zbrinjavanja izbeglica, evakuacije, prometa, rada zanatskih radionica, stambenog smeštaja, sprečavanja zaraza, zaštite ličnih dobara, preuzimanja državne imovine. Drugi kompleks odnosa bio je vezan za bezbednost oslobođenog područja i politički život na njemu u znaku ustaničke politike i programa oslobodilačkih snaga. Treći kompleks odnosio se na mobilizaciju boraca i izvore snabdevanja partizanskih odreda. U ratnoj klimi, punoj sukoba i najraznovrsnijih podela među suprotstavljenim snagama, organi vlasti imali su i fizionomiju političkih činilaca, jer je njihov rad bio nezamisliv bez odgovarajućih političkih pretpostavki, motivacija i rezultata. U početnoj fazi ustanka preplitao se rad vojnih štabova, partijskih komiteta i narodnooslobodilačkih odbora. Na vršenje vlasti i političkih funkcija uticala je nerazvijenost tih organa, kao i celokupne strukture narodnooslobodilačkog pokreta, na jednoj strani, a na drugoj njihova istovetnost interesa u pogledu narodnooslobodilačke borbe kao revolucionarne strategije KPJ. Jedinstvo vojnih, političkih i državnih funkcija održalo se i u kasnijim fazama narodnooslobodilačke borbe, sve do njihovog razdvajanja. No narodnooslobodilački odbori su već neposredno posle Stolica jasno označeni kao organi koji obuhvataju „sve funkcije vlasti“ na datom području. Istovremeno, ostali su organi ustanka i tela sa širokom političkom osnovom, što je proizlazilo i iz njihovog naziva. S tog se stanovišta za njih izričito govorilo da nisu organi nijedne partije. Kao „vanstranačke“ organizacije, narodnooslobodilački odbori su nastojali da okupe što više građana, nezavisno od njihovog političkog opredeljenja, koji su patriotski raspoloženi i prihvataju borbu za narodno oslobođenje. Ali naponi da se proširi ustanički front i u njemu okupi što više rodoljuba nisu podrazumevali stvaranje narodnooslobodilačkih odbora na kompromisnoj osnovi, na principu koalicije ili pariteta, iako je i takvih, prolaznih rešenja bilo u zapadnoj Srbiji 1941, nametnutih tadašnjim odnosnom snagom između partizana i četnika.

Narodnooslobodilački odbori su od osnivanja imali obeležja državnih organa vlasti. Donosili su odluke i uputstva, rešavali međusobne odnose građana, ustanovljavali prava i zasnivali obaveze, propisivali ponašanje, organizovali pomoć partizanskim odredima i branili začetke novog poretka. Sem na oslobođenim i poluoslobođenim područjima Jugoslavije, oni su radili i u neprijateljskoj pozadini, u vidu odbora jedinstvenog

narodnooslobodilačkog fronta, mahom vršeci privredne, političke i propagandne funkcije, što je svedočilo o izvesnom dvojstvu vlasti okupatora i narodnooslobodilačkog pokreta. S gledišta revolucionarnog procesa, od toga je daleko važnije bilo što narodnooslobodilački odbori od prvog dana faktički funkcionišu, suprotno volji starog državnog centra u emigraciji, predvođenog kraljem i jugoslovenskom vladom u izbeglištvu. Budući organi vlasti i izraz političkog jedinstva masa, narodnooslobodilački odbori su rano postali meta predstavnika građanskog društva. Mihailovićeve četnici u Srbiji i predstavnici građanskih krugova pitali su, na skupštini u Beranama jula 1941, čemu osnivanje takvih odbora kada već postoje sreska načelstva. U toj centralnoj državnoj instituciji narodnooslobodilačkog pokreta oni su videli nosioca nepomirljive narodnooslobodilačke borbe, tumača za njih neprihvatljive politike nacionalne ravnopravnosti, i nagoveštaj društvenih promena u okvirima rata protiv okupatora. Stvaranjem tih organa, smatrali su, prekida se unutrašnji kontinuitet Kraljevine Jugoslavije i začinje nov poredak, sa svojom državnom organizacijom. Samim tim, rad narodnooslobodilačkih odbora nisu izvodili iz Oktroisanog ustava, već iz promene odnosa koju donosi narodnooslobodilačka borba.

Savetovanje u Stolicama je, pored vojnih pitanja, posvetilo pažnju i razvitku narodnooslobodilačkih odbora, naglašavajući značaj njihove organizacione unifikacije, ali se oni — kao što pokazuje direktivni članak Edvarda Kardelja objavljen u užičkoj *Borbi* oktobra 1941 — i dalje tretiraju kao privremeni organi. Na ovakvu kvalifikaciju najverovatnije su uticali — pored nedovoljnog iskustva tih tela, potrebe njihovog organizacionog i funkcionalnog sazrevanja — neizbistreni odnosi s četnicima i međunarodni obziri narodnooslobodilačkog pokreta.

Od jula 1941. javljaju se seoski, opštinski, sreski, gradski, okružni i zemaljski narodnooslobodilački odbori.

Dragojlo Dudić je u oslobođenom Krupnju, prilikom obrazovanja privremenog sreskog NOO, 5. septembra 1941. proglasio da se stara vlast ukida. Prema odluci tog odbora, u mesnoj topionici antimona obrazovan je tročlani Odbor radničke kontrole. Sreski narodnooslobodilački odbori konstituisani su na tlu oslobođene zapadne Srbije u Arilju, Bajinoj Bašti, Požegi, Užicu, Čajetini, Kosjeriću. Gradski narodnooslobodila-

ki odbor u Užicu formiran je 7. oktobra. Narodnooslobodilački odbor u Čačku radio je na principu pariteta: sastojao se od jednakog broja predstavnika narodnooslobodilačkog i četničkog pokreta. Mreža narodnooslobodilačkih odbora prekrivala je celu teritoriju „Užičke republike“. Posle vojno-političkog savetovanja u Stolicama Politbiro CK KPJ je pomišljao da treba stvoriti „jedan centralni NOO“ za celu oslobođenu teritoriju. Za to su se, pored Tita i Kardelja, zalagali Ivan Milutinović i Sreten Žujović iz Užica, ali je Tito poručivao iz Tolisavca da će se o stvaranju Glavnog NOO „doneti konačno rješenje“ kad on stigne u Užice. Radilo se da se na slobodnu teritoriju Srbije dovedu Ivan Ribar, Dragoljub Jovanović, Siniša Stanković i Đorđe Tasić.

Najviši organ vlasti u Srbiji stvoren je u Užicu, 16. novembra 1941. godine, kao što se vidi iz jednog pisma Josipa Broza Tita upućenog u svojstvu vrhovnog komandanta NOPOJ štabu komande Južnog fronta (četnički štab u Jagodini, kod Višegrada). Tito u tom pismu ističe da se ne stvaraju „partizanske vlasti“ već narodnooslobodilački odbori koji vrše „civilnu vlast“, nastojeći da u njih uđu predstavnici svih političkih struja, osim poznatih „petokolonaša“. Za predsjednika Centralnog odbora za čitavu oslobođenu teritoriju imenovan je Dragojlo Dudić, a za sekretara Petar Stambolić. U Odboru je izvršena podjela resora. Tako je Dragojlo Dudić dobio resor poljoprivrede a Mirko Tomić finansije; Milentije Popović je bio predviđen da vodi poslove građevinarstva; Jovan Popović i Mitra Mitrović radili su na pitanjima prosvete i školstva; zanatstvo, trgovinu i privredu vodili su Nikola Grulović i Vlada Zečević. Odboru je dodeljen na rad Jusuf Tulić. Odbor je stvoren na inicijativu Politbiroa CK KPJ. Zbog ofanzive Nemaca i kvislinga na „Užičku republiku“ delatnost tek osnovanog odbora nije se mogla jače osetiti. Dan posle osnivanja ovog odbora na konferenciji predstavnika svih sedam srezova Užičkog-okruga obrazovan je Okružni narodnooslobodilački odbor za okrug užički. Izborni skup bio je sazvan na inicijativu Centralnog odbora za čitavu oslobođenu teritoriju. Dužnost predsednika Okružnog NOO vršio je Branislav Pavlović, zemljoradnik, a sekretara Milivoje Kovačević, advokatski pripravnik iz Užica.

Na oslobođenoj teritoriji Crne Gore vlast je preuzela Privremena vrhovna komanda. Prvi sreski narodnooslobodilač-

ki odbor stvoren je u Kolašinu 19. jula 1941, a u Bijelom Polju, Andrijevići i Beranama 20. jula. Beranski sreski odbor osnovan je na zboru 217 delegata opština beranskog sreza. Uputstvo Privremene vrhovne komande predviđalo je aktivno i pasivno biračko pravo za sve građane koji navrše 18 godina, muškarce i žene, nezavisno od vere i nacionalne pripadnosti. Organi vlasti na oslobođenim područjima Bosne nosili su razna imena: „komesarijati“, „povereništva“, „odbori“ itd. U Drvaru je 20. avgusta osnovano Vojno revolucionarno vijeće. Krajem tog meseca stvoren je opštinski narodnooslobodilački odbor u Vlasenici (prvi u istočnoj Bosni), početkom septembra u Šehovićima, a polovinom istog meseca u Sokolcu, pod Romanijom. U jesen 1941. na Kordunu su funkcionisali seoski, opštinski i sreski (kotarski) narodnooslobodilački odbori. Prvi sreski narodnooslobodilački odbor u Hrvatskoj formiran je za srez Vojnić 20. novembra 1941. na Petrovoj gori. Polovinom decembra osnovan je Kirinsko-sjениčarski kotarski narodnooslobodilački odbor u Vrginom Mostu. Razvitak narodnooslobodilačkih odbora na hrvatskom tlu dobio je značajan podsticaj donošenjem Okružnice br. 3 i Okružnice br. 4 CK KP Hrvatske.

Posle značajnih ustaničkih uspeha rukovodstvo KPJ je avgusta 1941. pokrenulo inicijativu da se formira Narodni komitet oslobođenja kao centralni i objedinjavajući organ narodnooslobodilačkog pokreta i reprezentativno političko telo za Jugoslaviju, koje bi istupalo pred jugoslovenskom i međunarodnom javnošću. Predviđalo se da, pored komunista, u njega uđu i predstavnici raznih demokratskih struja. Tim povodom je Josip Broz Tito polovinom avgusta uputio pismo štabu partizanskih odreda Hrvatske, neposredno adresirano na ime Rada Končara i Vladimira Popovića, u kome je, između ostalog stajalo: „Dalje, sa razvitkom narodnog ustanka, s jedne strane, i pokušajem neprijatelja da prikaže taj pokret kao čisto komunističku stvar, s druge, nameće nam se pitanje stvaranja — i to što prije — jednog Narodnog komiteta oslobođenja, u koji bi ušli predstavnici demokratskih struja Srbije, Hrvatske i Slovenije, zajedno s našim ljudima. To bi bila neke vrste narodna vlada koja bi izdala svoj proglas narodu i pozvala ga u borbu . . .” Međutim, do ostvarenja ove ideje nije došlo zbog ponovnog uspostavljanja diplomatskih odnosa između vlade SSSR-a i jugoslovenske vlade u izbeglištvu. To je za rukovodstvo naro-

dnooslobodilačkog pokreta bio još jedan pokazatelj složenosti odnosa u antifašističkoj koaliciji.

Komunisti su osnivanjem narodnooslobodilačkih odbora katastrofu Kraljevine Jugoslavije pretvarali u katastrofu građanske Jugoslavije, odnosno u pobjedu socijalističke revolucije. Za razvitak narodne vlasti je karakteristično da se diferencijacija vršila van narodnooslobodilačkog pokreta a ne u njemu, ako izuzmemo prvu ustaničku fazu. Samim tim je i bitka za vlast, kao osnovno pitanje svake revolucije, izostala unutar narodnooslobodilačkog pokreta.

Stvaranjem novih organa vlasti od prvog dana narodnooslobodilačke borbe jugoslovenska revolucija ima osoben pečat u istoriji revolucija. Sovjeti su samo opšti istorijski uzor, jer se narodnooslobodilački odbori od njih razlikuju time što imaju širu političku osnovu, a i po tome što su oni jedinstveni organi a ne odvojeni na sovjete radničkih, seljačkih i vojnih deputata. Proleterska revolucija u Rusiji definiše sebe po imenu od prvog dana, dok u jugoslovenskoj narodnooslobodilačkoj borbi teku revolucionarni procesi koji se ne kvalifikuju kao revolucionarni, na što je uticalo postojanje svetske antifašističke koalicije i procene KPJ o unutrašnjem odnosu snaga. Narodnooslobodilački odbori koji nastaju u borbi albanskog narodnooslobodilačkog pokreta čak su i u nazivu, po strukturi i funkcijama kopija narodnooslobodilačkih odbora jugoslovenske revolucije, uključujući i najviše organe vlasti (AVNO Albanije, Vrhovni štab NOVA). Što se tiče pokreta otpora u Čehoslovačkoj i Poljskoj, kao i u jugoistočnoj Evropi koje pojedini istoriopisci nazivaju „revolucijama“, reč je zapravo o političkim organima koji su tek uzgred vršili i neke kompetencije vlasti, i to uglavnom kada je reč o tzv. satelitskim režimima (Bugarska i Rumunija), tek u završnoj fazi rata pošto su snage Crvene armije razbile nemačke armije i stvorile objektivne pretpostavke za prevrate u vrhu sistema vlasti, uz pomoć nerazvijenih snaga pokreta otpora. Ovaj specifični razvoj u Jugoslaviji Tito je maja 1945. komentarisao na sledeći način: „Mnogi drugovi me pitaju kada ćemo na drugu etapu, a mi se na njoj već dugo, ali neosjetno nalazimo“, što je samo jedna od ilustracija dijalektičke primene linije koja je „tiho“, „prikriveno“ menjala osnove stare vlasti u okviru narodnooslobodilačke borbe, dobijajući za to i podršku stranih sila savezničkog bloka, naročito SSSR-a,

posebno od 1944. kada je došlo do potpunog probijanja strateškog zaokruženja.

Osnivanjem narodnooslobodilačkih odbora, pa ma i kao privremenih organa vlasti, KPJ je prekidala kontinuitet sa unutrašnjim poretom Kraljevine Jugoslavije praktično od stvaranja prvog partizanskog odreda, ispaljene prve partizanske puške i konstituisanja prvog narodnooslobodilačkog odbora. Istovremeno, ona je praktično suspendovala i poruku Kominterne o važanju „dve etape“ borbe: prve nacionalnooslobodilačke i antifašističke, i druge, vezane za socijalne promene do čega može doći tek posle rata, gledajući na narodnooslobodilačku borbu i sprovodeći je kao nedeljivi nacionalno-socijalni emancipativni proces. KPJ se nije odrekla Jugoslavije kao državnog okvira, zajednice naroda i kao ideje čak i kada je Sovjetski Savez prekinuo diplomatske odnose sa Kraljevinom Jugoslavijom. Iz ova dva bitna stava KPJ vidi se da je ona izvodila narodnooslobodilačku borbu nezavisno od stranih direktiva. Te pojave samostalnog delovanja i vlastite procene situacije i odnosa snaga ponekada se nedovoljno uzimaju u obzir, budući potamnjene verbalnim prosovjetskim sadržajima propagande same KPJ, standardnim propagandnim ritualom u slavu Staljinu, SSSR-a, Crvene armije koji je nesumnjivo izraz unutrašnjih uverenja, ali i cena obavezujućeg manira u onovremenoj familiji komunističkih partija. Objektivna istorijska analiza ne može da ne uočava tesne veze između KPJ i KI sa stanovišta mandata, obaveznosti direktiva, stalnih konsultacija, traženja pomoći i slanja najrazličitijih obaveštenja preko Kopiničevog punkta u Zagrebu, ali i da ne vodi računa o inicijativama KPJ koje su bile samonikle, poticale iz vlastitog saznanja i potrebe. O njima je obavestavana i Kominternu, pa čak i tražena njena prethodna saglasnost, ali ako ona nije dobijena inicijative se nisu gasile već uporno obnavljale. Poznat je slučaj sa stvaranjem opštejugoslovenskog organa u vidu vlade ili komiteta koji se povlači od avgusta 1941. do jeseni 1942, odnosno do stvaranja AVNOJ-a u formi koju je preporučivala sovjetska vlada, suprotno Titovoj nameri da narodnooslobodilački pokret stvori vladu. Odluke o oblicima borbe, tempu, sastavu i zadacima vojno-političkih tela donosilo je partizansko rukovodstvo, iako je Kominternu u više navrata sugerisala da se vodi računa o međunarodnim momentima, internacionalnom karakteru narodnooslobodilačkog pokreta ili nepotrebno ne dinamizira tempo razvitka narodnooslo-

bodilačke borbe, posebno da se ne skreće u vode klasnog radikalizma.

U vezi sa tim je i pitanje emancipacije narodnooslobodilačkog pokreta, pitanje koje se nejednako historiografski tretira. Manji deo istoričara, no upornih, istrajava na teme da je emancipacija KPJ i Kl nastupila još pre rata, čime brkaju neke posebnosti stila rada rukovodstva sa osamostaljivanjem, očigledno pristupajući pitanju neistorično ili ne shvatajući sam pojam „emancipacije”. Drugi deo istoričara, uglavnom zapadnih i emigrantskih pisaca, smatra da se KPJ oslobodila uticaja Staljina i SKP(b) tek 1948. godine, pa ni tada dokraja. Pripadamo onoj trećoj grupi istoričara koja na emancipaciju KPJ gleda kao na složenu pojavu, dugotrajan proces, a uz to i ambivalentan. Pri tome, smatramo da je ta emancipativna strana jugoslovenskog rukovodstva najjače došla do izražaja u toku narodnooslobodilačkog rata i revolucije, kao autentične pojave, kada su stvorene nova vlast i nova oružana sila, sa vlastitim starešinskim kadrovima rođenim u vatri revolucije, kroz saznanje o vlastitim putevima postizanja pobede revolucionarnih snaga. Samopouzdanje nove revolucionarne snage je istovremeno moralo da zrači osećanjem samostalnosti. Ovaj proces nije značio raskid sa starim idolima i njihovim žrecima, već samo saznanje u kojoj meri su nove jugoslovenske snage stasale do stepena svojih do juče nedostižnih uzora. Tito je bio vođa revolucije, kao i Staljin SSSR-a; on je sagovornik vođa velikih sila Alijanse — Čerčila i Staljina 1944; on moli Staljina za susret čak i snishodljivo 1944, ali ne može da u svom pismu ne naglasi da je on „odlučio” da ide da se sretne sa generalom Vilsonom. Tito će na sastanak sa Staljinom otići kao komunista koji ima poštovanje prema vođi i učitelju, impresioniran vojnom pomoći koju je dobio, ali i zabrinut što je Staljin tražio sporazum sa kraljem, pa ma i privremen. Još reljefnije se ovaj stav sagledava iz pisma Staljinu u kome „u ime komunizma” kaže da sovjetski majori ne mogu raspuštati narodnooslobodilačke odbore u Srbiji. Na drugoj strani, emancipativni proces mora biti izazvan sovjetskim potezima koji se ne mire sa samosvojom revolucijom, odišu državnim realizmom velike sile, primatom u međunarodnim odnosima, načinima komunikacije, merilima deljenja „zasluga”, itd.

Narodnooslobodilačka borba se oslanjala na ideal nacionalnog oslobođenja jugoslovenskih naroda, karakterističan i za

njihovu prošlost, na njihove slobodarske tradicije i živo iskustvo prenošeno generacijama — iz ranijih nacionalnooslobodilačkih ratova. Ta istorijska baština uticala je i na izbor oblika, na strategiju borbe, određujući joj specifičnosti i dajući autohtonost. Vodstvo se nije mirilo s „cikličnim“ i kratkotrajnim ustancima, razlivenim i nepovezanim, radeći od prvog dana na razvijanju kontinuiranog i jedinstvenog oblika borbe u celoj Jugoslaviji. Umesto da se vodi isključivo u gradovima i na barikadama, narodnooslobodilačka borba je zahvatila široke prostore sela, stežući obruč oko gradskih naselja. Pored operacija partizanskih odreda i drugih oblika organizovanog otpora razvijene su i vojne akcije većeg obima, slivajući se u jedinstvenu i opštenarodnu borbu kojoj je bilo teško utvrditi granice. Ne vezujući se za jedan prostor i ne održavajući krute frontove, partizani su naterivali protivnika da stalno preduzima ofanzive — lokalne, regionalne i centralne — da se brani, zaštićuje svoje vitalne centre. Oružana borba je politički revolucionisala svest boraca, naročito mladih, prekaljivala ih i pripremala za sutrašnjicu.

Komunistička koncepcija narodnooslobodilačke borbe je bila ofanzivna, oslanjajući se na koncepciju ustanka u formi partizanskog rata, trajnog opštenarodnog otpora okupatorima i snagama koje su ga podržavale, odbacivala druge mogućnosti kao osnovni oblik borbe, bilo u obliku diverzantskih akcija, pasivnog otpora, ilegalnih političkih kombinacija s antifašističkim raspoloženim građanskim političarima ili svođenjem borbe na „mali rat“, sporedni front, dopunu odgovarajućih savezničkih akcija u času buduće invazije.

Opređeljujući se za borbu, komunisti nisu potcenjivali silu okupatora, ali nisu bili ni impresionirani njegovom ratnom mašinom koju je do Moskve krasio oreol nepobedivosti. Za četničke snage ustanak je bio ravan avanturi, političkom i nacionalnom samoubistvu, izazov biološkoj egzistenciji srpskog naroda. „Krvoliptanje“ naroda se moralo zaustaviti, a do odsudnog trenutka snage organizovati kako bi se sa punim pravom pojavilo u krugu pobednika, najbezbednije i sa najveličanstvenijim efektom. Ovakve zamisli kvarili su međutim, po četnicima, komunisti koji su se bez korena i slučajno našli na nacionalnoj sceni sa pretenzijama glavne borbene snage, u suštini osporavajući sve zakonite činioce. Oni su proklamovali Parolu da Jugoslavija mora postati „okupatorska grobnica“, o

čemu u toj fazi rata četnici nisu ni sanjali. Komunisti su se, takođe, preko noći „prešaltovali” u četničkom viđenju na prihvatanje opšteg antifašističkog jedinstva SAD, SSSR-a i Velike Britanije („Engleske”), kao jedinih snaga koje su mogle obezbediti pobedu demokratije i spas kulturnih tekovina čovečanstva. Uporno su podsećali na tradicionalne borbene sklonosti i slavu prošlost koja ne trpi odlaganje. Bili su mladi, puni energije, fanatizovani, spremni na žrtvu; imali organizaciju koja je prekaljena u uslovima ilegalnosti što je odgovaralo novim prilikama. Izjašnjavanjem za jedinstvo koalicije, nisu gubili iz vida da im je glavno međunarodno uporište SSSR. O Sovjetskom Savezu se u dokumentaciji govori kao o „svom”, za razliku od terminologije za ostale dve antifašističke sile — „saveznici”. Rukovodstvo se nalazilo u samom žarištu borbe, sprovodeći strategiju narodnooslobodilačke borbe kao autohtone, dobrim delom i zahvaljujući tome što je Sovjetska Rusija to vreme bila dovoljno obrvana svojim brigama, čak da li će preživeti, što im je obezbeđivalo neprekidno sticanje novi iskustava, buđenje novih revolucionarnih energija u masama stalno podizanje samopouzdanja. KPJ je istupala kao avangard radničke klase, ali je glavna masa boraca mobilisana o seljaka dominantnih u socijalnoj strukturi zemlje, koji su činili 4/5 ukupnog stanovništva. Pod uticajem propagande, socijalno-ekonomske prinude, dobrovoljno, ali i prinudno, u Treće Rajhu se našlo više od 300.000 radnika iz NDH i Srbije na rad u nemačkoj ratnoj privredi. Jugoslavija je po svojim uslovima strategiji narodnooslobodilačke borbe više nalikovala Kini, s svojim „seljačkim okeanom”, nego predratnim predstavama dogmatičara o izgledu buduće proleTERSKE revolucije. Od ortodoksnog marksizma i doktrinarskih postavki Kominterne KPJ j odučavala ustanička stvarnost.

Kontrarevolucionarne snage su, već u zavisnosti od njihovo nacionalnog porekla, napadale komuniste za zavere protiv srpskog ili hrvatskog naroda koje su imale razne vidove: izbo početka borbe na tlu Srbije kako bi se ona do kraja uništila posle aprilskog vojnog poraza (kao da srpski poligon nije bio najpovoljniji sticajem subjektivnih i objektivnih uslova, zapravo sa crnogorskim u centralnom delu zemlje tada jedino i moguć); izjednačavanjem Hrvata i Srba, prenebregavanjem ustaških zločina nad Srbima (kao da je bilo moguće spasiti Jugoslaviju na drukčiji način); što se zalagala za obnovu

Jugoslavije (iako je ona u ustaškoj verziji bila maska za antihrvatstvo), itd.

Istoriografija podložna mitologiji napravila je od Tita čoveka koji je radio sve što je hteo, potpuno zanemarujući činjenice da se i partizanski vođa, čovek koji je stajao na čelu jedine (s albanskom, inspirisanom jugoslovenskim iskustvom) i originalne revolucije u okvirima drugog svetskog rata često kretao onamo gde je morao a ne gde je hteo. Vrednost direktiva, ocena i analiza proveravala se na uzburkanom ustaničkom moru kada je KPJ preuzela kormilo događaja u svoje ruke, moravši da prođe složene labirinte jugoslovenske stvarnosti posle aprilskog rata, prinuđena da osluškuje dah masa i sama traži puteve koji su najbolje odgovarali revolucionarnom prevratu u toku. Svako dogmatsko korišćenje iskustva drugih revolucija moglo je da ugrozi ne samo njenu samosvojnost već i egzistenciju pokreta. Doktrinarna shvatanja utisnuta u svest nisu mogla da se ne izmene u novoj istorijskoj situaciji koja je tražila da se umesto klasnih stavljaju naglasci na nacionaloslobodilačku borbu kao formu osvajanja vlasti u situaciji koja je ocenjena kao revolucionarna. Do saznanja koja su odgovarala i ciljevima revolucije i stanju stvarnosti dolazilo se krivudavim putevima i njihovim savlađivanjima. Da bi se našla odgovarajuća životna formula moralo se više puta udariti glavom o zid, osvestiti, shvatiti da klasne parole ne odjekuju u metežu najrazličitijih snaga, društvenih slojeva, nacionalno-verskih oznaka, pacifističkih i borbenih namera, da su one praktično nedeljive od nacionaloslobodilačke borbe, i da onoliko koliko se nacionaloslobodilačka komponenta bude produbljivala pod vodstvom komunista, toliko će klasne snage uspevati da nametnu svoja rešenja i revolucionišu svest masa.

Osnovnu formu oružanih snaga revolucije činili su partizanski odredi, koji su s narodnooslobodilačkim odborima predstavljali njene glavne institucije. Kao i kada se radilo o narodnooslobodilačkim odborima, KPJ je isticala vanpartijski karakter ovih odreda — nezavisno od toga što su se komunisti nalazili na njihovom čelu i u prvim borbenim redovima — naglašavajući da su oni borbena snaga svih rodoljuba i svih naroda Jugoslavije. Stvaranjem partizanskih odreda u svim krajevima Jugoslavije razvlačena je protivnička živa sila. Po broju boraca i snazi različiti, oni su od Savetovanja u Stolicama organizovani po jednoobraznom vojnom sistemu. Zbog svog teritorijalnog ka-

raktera ostajali su prikovani za područja na kojima su nastali, a zadatak im se svodio na njihovu odbranu, što je odgovaralo raspoloženju boraca, naročito seljaka, i obezbeđivalo ishranu. Dosta rano, međutim, zapažene su i negativne posledice ovakve organizacije partizanskih odreda: s gledišta opsega vojnih operacija, pokretljivosti jedinica, šire strategije narodnooslobodilačke borbe. Partizanska oružana sila bila je regularno organizovana od osnivanja odreda; kao njene osnovne forme u prvoj fazi revolucije postojali su: jedinstvena komanda * štabovi; borci su nosili oznake, kao i oružje, na vidljiv način pridržavali se pravila vođenja rata i humano ophodili prema zarobljenicima — izuzmemo li ratne zločince, notorne fašiste, intelektualne kolovođe i organizatore izdaje — mada su ove jedinice neprijatelji dugo nazivali bandama, osporavajući im status ravnopravne strane i regularnost ratovanja. Nezavisno od primera nadređivanja vojnih štabova civilnim organima, posebno prvih meseci narodnooslobodilačke borbe u Crnoj Gori, Hercegovini i Bosni, nije došlo do militarizacije revolucionarnog procesa, zahvaljujući neprikosnovenosti načela da su vojne snage u službi narodne vlasti i njoj, u krajnjoj liniji, podređene. Rukovodstvo KPJ je u jesen 1941. osudilo tretman partizanskih snaga kao oružane sile partije, videći u tome sužavanje osnove narodnooslobodilačkog pokreta. Pomenuti princip nije se kosio s prvenstvom vojnih organa u ratnim uslovima, a na drugoj strani s hijerarhijom odnosa u vojnim jedinicama i gvozdеном disciplinom boraca.

Nepodobni za veće ofanzivne operacije, teritorijalni partizanski odredi su imali izvanrednu prednost u svojoj sposobnosti da brzo napadnu i još brže se povuku, kao i svaka gerila, ne dopuštajući da ih neprijatelj stegne u klešta i uništi. Zahvaljujući tom svom proverenom preimućstvu, ostali su pomoćna formacija oružane sile revolucije sve do kraja rata. Za vodstvo narodnooslobodilačkog pokreta partizanski odredi kao isključiva organizaciona forma oružane sile nisu bili prihvatljivi, s obzirom na revolucionaran karakter rata, težnju da se razara vlast i moć okupatora u Jugoslaviji, a na drugoj strani preuzima vlast od buržoazije, ogrezle u kolaboraciji. Ono je bilo svesno da bi to značilo mirenje sa shvatanjem da se odluke donose na velikim frontovima, i zadržavanje otpora u okvirima „malog rata“, kako neki strani istoričari i danas nazivaju narodnooslobodilačku borbu.

Preloman značaj u razvitku oružane sile revolucije imala je odluka Vrhovnog štaba NOPOJ da se 21. decembra 1941. u Rudom formira 1. proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada od delova srbijanskih i crnogorskih partizanskih snaga. Odluka je doneta na Staljinov rođendan. Njoj je prethodila odluka na sastanku Politbiroa u selu Drenovi, kod Prijepolja, 7. decembra 1941. gde je rešeno da se formira Prva proleterska brigada, kao i druge proleterske brigade sposobne da izvrše sve zadatke koji se danas postavljaju pred nas „u drugoj etapi borbe“. Tom sastanku, gde se odlučivalo o strategiji posle poraza u Srbiji i gubitka Užica, a u svetlosti moskovske kontraofanzive, prisustvovali su Tito, Kardelj, Ranković, Žujović, Đilas, Ivo Lola Ribar, Filip Kljajić, član Glavnog štaba NOPO Srbije i Rifat Burdžović, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak. Osim naziva, 1. proleterska brigada dobila je i proleterski amblem: srp i čekić. U Statutu 1. proleterske brigade stajalo je da se radi o udarnoj jedinici naroda, pod vodstvom KPJ, kao sredstvu borbe protiv neprijatelja, nacionalnog ugnjetavanja i ekonomskog izrabljivanja.

U vreme donošenja odluke o osnivanju 1. proleterske brigade Tito nije imao veze sa Moskvom, a na drugoj strani njeno obrazovanje je palo u vreme levih skretanja KPJ koja su vodila klasnom zaoštavanju. Zamišljeno je da proleterske jedinice ojačaju radničko-seljačko jezgro oružane sile, istaknu socijalnu perspektivu borbe, naglase komuniste kao vodeću snagu narodnooslobodilačkog rata, jer se živelo u uverenju da nastupa klasna konfrontacija u međunarodnim odnosima članica koalicije pred nastupajućim poraz fašističkih sila. Proleterske brigade su bile i odgovor CK KPJ na ujedinjavanje svih antikomunističkih snaga u Jugoslaviji pod vodstvom okupatora, uključujući i Britance koji su prihvatili četnike kao svoje štićenike. Na periferiji događaja, bez veza sa Kominternom u zimu 1941, suočeno sa četničkom kontrarevolucijom i porazom u zapadnoj Srbiji, rukovodstvo KPJ nije moglo znati da se saveznička koalicija posle moskovske kontraofanzive Crvene armije ne raspada već nasuprot tome učvršćuje. Posle uspostavljanja veza sa moskovskim centrom, CK KPJ je bio kritikovan zbog prekršćavanja partizanskih jedinica u proleterske, ali je sa njihovim formiranjem nastavio. Od naziva se nije odstupalo uprkos kritici Kominterne, iako je klasna nota od proleća 1942. produbljivana u narodnooslobodilačkoj formi i jačanju antio-

kupatorskog otpora kao legitimnog imperativa velikih antifašističkih sila.

Narodnooslobodilačka dobrovoljačka vojska Jugoslavije formirana je u drugoj polovini januara 1942. godine naredbom vrhovnog komandanta Tita. Obrazovala se na teritoriji Bosne i Hercegovine, a prema potrebi i u ostalim krajevima. Jedinice narodnooslobodilačkih dobrovoljačkih odreda stvarale su se od rodoljuba koji su bili spremni da se bore protiv okupatora i ustaša, a nisu bili voljni da uđu ni u partizanske ni u četničke jedinice. Prvo su formirani J[^]horinski dobrovoljački odred, zatim Rogatički, Vlasenički, Srebrenički i drugi. Pored odreda stvarani su i dobrovoljački narodnooslobodilački bataljoni. Međutim, njihov život nije bio dug, jer su se oni do kraja maja 1942. raspali.

Prvog marta 1942, obrazovana je u Čajniču 2. proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada, od srbijanskih boraca, a kasnije 3. proleterska (sandžačka), 4. i 5. proleterska (crnogorska) juna iste godine. U sastav Druge proleterske brigade ušli su dva užička bataljona, Čačanski i Sumadijski bataljon. Imala je na dan formiranja 867 boraca. Već narednih meseci po formiranju brigada je imala nekoliko teških bitaka: na Gat, Kupresu, Manjači, Livnu. Četvrta crnogorska proleterska brigada formirana je na Ljubinji, ogranku Zelengore, 19. juna 1942. godine. Pozdravljajući borce u stroju, Vrhovni komandant Josip Broz Tito je rekao da u novim brigadama vidi vojsku novog kova „koja u borbi za oslobođenje nosi zastavu bratstva među narodima". Novu proletersku jedinicu, „cvijet Crne Gore", činilo je 1.082 borca, od kojih su dve trećine bili članovi KPJ i SKOJ-a — seljaci, đaci, studenti, radnici; u jedinici je bilo 205 devojaka. Neprijatelji su crnogorske jedinice prepoznavali i po pokličima žena-boraca, kojih je u njihovom sastavu bilo srazmerno više nego u drugim jedinicama. Žene i sestre našle su mesto u stroju sa braćom i muževima. Bilo je u tradiciji crnogorskog ratovanja da žene prate ili obilaze vojsku snabdevajući svoje, viđajući im rane, prenoseći ih sa razbojišta na bezbednija mesta, ali do ovog rata nisu učestvovala u streljačkim strojevima. Patrijarhalnim moralom rat je bio predviđen za muškarce, namenjujući u skladu sa zakonima (*gens paterna*) ženi druge poslove. Emancipativni proces koji je KPJ započela pre rata na crnogorskom selu i u školama izjednačavao je u javnim delatnostima muškarca i ženu, pa i u ustanku 1941.

godine. Žene, borci ovih brigada kažu da su se muškarci osećali jači kada su se žene nalazile pored njih. Higijena brigada sa većim brojem žena-boraca bila je na zavidnijem nivou.

Stvaranjem Prve proleterske brigade i ostalih proleterskih jedinica počeo je proces izrastanja partizanskih odreda u viši oblik vojne organizacije, zapravo u regularnu armiju sa nedeljivim oslobodilačkim i revolucionarnim ciljevima koja je u sebi spajala partizansko i frontalno ratovanje, manevar i inicijativu, ofanzivni duh u defanzivi. Ove operativne jedinice bile su sposobne za pokretni (manevarski) rat na svim bojištima Jugoslavije. Partizanski odredi ostali su trajni oblik regionalnog vojnog organizovanja, kao stalni izvori novih kadrova.

Značajnu fazu u razvoju partizanskog saniteta predstavlja obrazovanje saniteta Prve proleterske brigade. U okviru ove brigade, ostvaren je „visok stepen moralne i funkcionalne integracije između saniteta i boraca“. Na čelu saniteta brigade nalazio se dr Borislav Božović. Brigada je imala svoju ambulanu u kojoj su radili bolničari i bolničarke. Svaki bataljon imao je svog referenta saniteta. Brigada se sanitetskim materijalom snabdevala iz apoteka, bolnica, ratnog plena, materijalom koji je pribavljan u osvojenim varošima.

Prvim proleterskim brigadama pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba komandovali su: Koča Popović, Ljubodrag Đurić, Vladimir Knežević Voloda, Peko Dapčević i Sava Kovačević, sa političkim komesarima Filipom Kljajićem, Milinkom Kušićem, Velimirom Jakićem, Mitrom Bakićem i Radomir Babićem. Zamenici komesara (partijski rukovodioci) bili su: Mijalko Todorović, Spasenija Babović, Rifat Burdžović, Boško Buričković i Blažo Jovanović.

Osnivanjem ovih krupnih jedinica stvorene su daleko veće mogućnosti za razvijanje strategije narodnooslobodilačke borbe, razgorevanje ustanka u svim krajevima Jugoslavije i širenje politike nacionalne ravnopravnosti. Proleterske i udarne brigade bile su eksteritorijalne jedinice, pokretljive, velikog manevarskog dejstva, pripremljene za izvođenje važnijih strategijskih zadataka. Činili su ih borci raznih jugoslovenskih naroda i najbolji tumači politike bratstva i jedinstva. Posle Savetovanja u Ivančićima januara 1942i i stvaranja Dobrovoljačke vojske Jugoslavije na osnovu naredbe Vrhovnog štaba, koja se odnosila na Bosnu i Hercegovinu, ali dozvoljavajući obrazovanje sličnih formacija i u drugim jugoslovenskim zemljama, Vrhovni štab je

preimenovan u Vrhovni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda (NOPO) i Dobrovoljačke vojske Jugoslavije. Ovim antisektaškim potezom u vreme naglašavanja klasnih elemenata narodnooslobodilačke borbe Vrhovni štab je pokušao da za pokret otpora sačuva seljake koji, iako pod četničkim uticajem, nisu hteli da se priklone okupatoru niti da učestvuju u građanskom ratu za račun svojih oficira. No jedinice Dobrovoljačke vojske mahom su se raspale nakon što su grupe brigada s Vrhovnim štabom napustile istočnobosansku teritoriju.

Uglavnom sastavljene od članova KPJ i SKOJ-a, od najboljeg borbenog kadra, dobro naoružane i velike ubojne moći, sposobne da se ponesu sa svakim neprijateljem, proleterske i udarne brigade činile su jezgro oružane sile revolucije. Njihovim osnivanjem, borbe na jugoslovenskom ratištu počele su da dobijaju nov karakter. Pod komandom Vrhovnog štaba, grupa brigada je mogla da izvodi operacije velikih razmera, zadaje udarce neprijatelju, pojavljuje se onamo gde je on nije očekivao, i odvaja od njega čim bi izvršila postavljene zadatke. Grupisanje proleterskih brigada stvorilo je mogućnosti za napade na najutvrđenija naselja. Iz spoja tradicije, ranijih iskustava, s novim saznanjima, sabiranim u toku ustanka, izrastala je partizanska strategija i taktika rata, oslobođena robovanja krutim frontovima i odbrani teritorija po svaku cenu, zasnovana na stalnom uznemiravanju okupatora, nanošenju udaraca njegovoj živoj sili.

Političke, vojne i „državne“ funkcije vršili su do jeseni 1942. operativni deo Politbiroa CK KPJ i Vrhovni štab kao i glavni štabovi, nacionalna i pokrajinska partijska rukovodstva, zemaljski odbori. Oni su obavljali poslove koji su se obično, u regularnim uslovima, nalazili u kompetenciji organa državne vlasti: izdavali su direktive, uputstva i naredbe, objavljivali raspise i objašnjenja. U vršenju ove „normativno-regulativne“ funkcije imali su stvarna državnopravna obeležja.

Osnivanjem zemaljskih narodnooslobodilačkih odbora 1941-1942. KPJ je anticipirala federativno uređenje Jugoslavije, mada se, nominalno gledano, nisu upotrebljavali izrazi „federacija“ i „federalizam“. Oslonjena na predratnu praksu i nova saznanja, KPJ je faktički spit>vodila federalizaciju Jugoslavije institucionalizacijom vlasti po njenim zemljama. Pored Vrhovnog plenuma Osvobodilne fronte, koji je kao Slovenački narodnooslobodilački odbor preuzeo vlast na tlu Slovenije, i

Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Srbije (Centralni odbor za oslobođenu teritoriju), obrazovan je, na skupu rodoljuba Crne Gore i Boke u manastiru Ostrogu februara 1942. Narodnooslobodilački odbor Crne Gore i Boke, a aprila iste godine Oblasni odbor Hercegovine u Dabru. Skupštini rodoljuba Crne Gore i Boke u manastiru Ostrogu prisustvovalo je 65 izabраних rodoljuba, delegata iz svih krajeva Crne Gore. Na skupštini je izabran Narodnooslobodilački odbor od 22 člana i Izvršni odbor od 3 člana. Odluke Odbora su bile obavezne za formirane organe vlasti: 10 sreskih narodnooslobodilačkih odbora, 60 opštinskiх, 1 međuopštinski i oko 1000 seoskih narodnooslobodilačkih odbora. Narod je o osnivanju ovoga tela i njegovim zadacima upoznat preko proglaša štampanog u 3.500 primjeraka. Skupština je označavala jedinstvo svih rodoljuba bez obzira na ranije partijske i političke podvojenosti. Odbor je izdao dva dokumenta: „Uloga i zadaci NOO" i „Uputstvo za dalji rad sreskih, opštinskiх i seoskih NOO". Drugi važan vid anticipacije federacije bila je vojna institucionalizacija revolucije, nakon savetovanja u Stolicama, osnivanjem glavnih štabova jugoslovenskih zemalja. S njima, kao rukovodstvima nacionalne oružane sile, dojučerašnji porobljeni narodi i nacionalne manjine dobijali su svoju vojsku, pod komandom starešinskog kadra izraslog u revoluciji. I jedno i drugo rešenje proizilazilo je iz nacionalne politike KPJ, koja je polazila od toga da bi narodnooslobodilačka borba bila, kao što je pisao Josip Broz Tito krajem 1942, „jedna fraza, pa čak i prevara, kada ne bi imala osim opštejugoslovenskog smisla i nacionalni smisao za svaki narod posebice, tj. kada ona ne bi značila oslobodjenja Jugoslavije u isto vrijeme oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, Muslimana, itd." Tito je istovremeno podvlačio da se u redovima NOVJ i POJ, od samog početka pa do danas, nalaze „u ogromnoj većini baš Srbi, umjesto da to bude obratno. Baš srpski, crnogorski, bosanski i lički partizani i brigade koje su bile sastavljene gotovo isključivo od Srba, vodile su i danas vode nemilosrdnu borbu ne samo protiv okupatora već i protiv četnika Draže Mihailovića i ostalih neprijatelja ugnjetenih naroda". „... Srpski narod je narod koji je dao i još uvijek daje najveći doprinos u krvi u borbi protiv okupatora i njegovih izdajničkih slugu, ne samo Pavelića, Nedića, Pećanca, nego i protiv Draže Mihailovića i njegovih četnika, za punu slobodu i nezavisnost svih naroda

Jugoslavije." „. . Stoga je sveta dužnost svih ostalih naroda Jugoslavije da bar isto toliko, ako ne i više, učestvuju zajedno sa srpskim narodom u ovom velikom Oslobodilačkom ratu, protiv okupatora i svih njegovih slugu."

Fočanski propisi, doneti početkom februara 1942. kao prva kodifikacija odredaba o radu, zadacima i organizaciji narodnooslobodilačkih odbora, i dalje nazivaju ove „privremenim organima" vlasti. Narodna vlast je, na taj način, relativno rano institucionalizovana. Doneti akti — Zadaci i ustrojstvo NOO i Objašnjenja i uputstva za rad narodnooslobodilačkih odbora u oslobođenim krajevima — predviđali su u deset tačaka način i oblike ostvarivanja revolucionarno-demokratske samouprave u toku rata, izborna načela, izvore snabdevanja vojske i postupak kažnjavanja narodnih neprijatelja, uključujući i konfiskaciju.

Odluka Politbiroa i Vrhovnog štaba na Zelengori o preduzimanju ofanzive u pravcu Bosanske krajine, duhovito sažeta u devizi boraca „da put na istok vodi preko zapada", odgovarala je vojnoj i političkoj situaciji krajem proleća 1942.. i zamislima Vrhovnog štaba o daljem rasplamsavanju narodnooslobodilačke borbe širom Jugoslavije. Prethodni porazi partizanskih snaga u borbi s okupatorima, četnicima i ustašama u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini bili su privremeni i ograničeni samo na jedno područje, jer se narodnooslobodilačka borba na drugima tek razbuktavala.

U prvoj polovini te godine antifašistički otpor u Notranjskoj i Dolenjskoj dobio je razmere oštenarodnog ustanka; jedinice su odatle upućivane u Slovenačko primorje, Gorenjsku i Štajersku, što je nateralo Italijane da preduzmu ofanzivu u ljubljanskoj pokrajini kao najjačem žarištu narodnooslobodilačke borbe u Sloveniji. Italijanska ofanziva, zamišljena u jedanaest etapa, započela je jula 1942. i trajala do novembra. Oko 70.000 Italijana u sastavu 11. armijskog korpusa krenulo je 17. jula u ofanzivu u Dolenjskoj, Notranjskoj i Beloj krajini. Iako u toku više meseci nisu uspjeli da unište partizanske snage, Italijani su, zajedno s belom gardom, razbili mnoge organizacije KP Slovenije i Osvobodilne fronte. Slovenački partizani — čije su se snage na početku ofanzive sastojale od 3. i 5. grupe odreda i 1. slovenačke partizanske udarne brigade „Tone Tomšič", od oko 3.000 boraca — sačuvali su živu silu, ne napuštajući pri tome slovenačku teritoriju, dok je bela garda potisnuta u gradove.

Posle neprijateljske ofanzive u Sloveniji, delegat Vrhovnog štaba Arso Jovanović predlagao je likvidaciju odreda i združivanje svih snaga u brigade, koje bi se povukle na teritoriju Hrvatske ukoliko ne bi mogle opstati na teritoriji Slovenije. Slovenačko rukovodstvo odbacilo je ovaj predlog, nalazeći, na jednoj strani, da se ove jedinice moraju prethodno oporaviti, ojačati i bolje naoružati, a na drugoj da se one ne smeju odvojiti od političkog i organizacionog sistema opštenarodnog ustanka u Sloveniji, iz kojeg su po Edvardu Kardelju crple svoju snagu. Tito se saglasio sa stavom slovenačkog rukovodstva i opozvao Arsa Jovanovića iz Slovenije. Istovremeno sa partizanskim odredima formirane su male brigade koje su nosile imena revolucionara, nacionalnih boraca, seljačkih vođa u prošlosti, narodnih pisaca („Tone Tomšić“, „Ljubo Šercer“, „Matija Gubec“ „Ivan Cankar“. . .). Slovenačke jedinice nisu napuštale slovenačku teritoriju u vreme rata, ako se izuzmu prelasci slovenačkih jedinica na tlo Hrvatske, i hrvatskih jedinica na tlo Slovenije.

Ustaničke borbe nisu prestajale ni u Lici, na Kordunu, u Gorskom kotaru, Hrvatskom primorju i Dalmaciji. Narodno-oslobodilački pokret razobličavao je Mačekovu „politiku čekanja“ u zagrebačkoj oblasti, Zagorju i Slavoniji, a partizanske snage u Hrvatskoj, Slavoniji i Sremu napadale su na pruge Beograd — Zagreb, Zagreb—Split i Zagreb—Rijeka. Jedinice Ličke grupe borile su se oko Korenice, Udbine, Lapca i Srba, pritešnjujući Italijane i domobrane. Kordunaški odred je osvajanjem Vojnića i Velike Kladuše stvorio oslobođenu teritoriju. Iz Banije i s Korduna udarne jedinice upućivane su u druge krajeve Hrvatske da dižu ustanak: u Pokuplje, Žumberak, Slavoniju. Vojna organizacija narodnooslobodilačke borbe je jačala.

Februara 1942. Vrhovni štab je formirao Operativni štab za Bosansku krajinu, pod čijom su se komandom nalazile partizanske snage u zapadnoj i srednjoj Bosni. Oblasna partijska konferencija održana istog meseca u Skender-Vakufu odlučila je da se povede borba protiv četnika i formiraju pokretne udarne čete i bataljoni. Početkom maja te godine Kozarski partizanski odred je oslobodio Prijedor i rudnik gvožđa Ljubiju, a na prijedorski aerodrom spustili su se prvi partizanski avijatičari Rudi Čajavec i Franjo Kluz. Neposredno posle oslobođenja Prijedora formirana je, 21. maja na Kozari, Krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada. Krajiške snage su

tog meseca imale oko 7.000 boraca i držale pod kontrolom gotovo celu Bosansku krajinu, sem nekih gradova u dolini Vrbasa, Une i Sane. Gotovo u isto vreme kada se partizanska grupacija Vrhovnog štaba sakupljala na tromeđi Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine, Nemci i ustaše započeli su, 10. juna 1942, napad na Kozaru, zatvarajući obruč oko boraca i zbegova. Angažujući u tu svrhu oko 40 bataljona, neprijatelj je omogućio razvijanje ustanka u susednim oblastima. Pošto su se delovi 2. krajiškog odreda, koji je izgubio oko 1.700 ljudi, probili iz obruča na teren Podgrmeča, prestao je na Kozari organizovani otpor. Neprijatelj je nastavio, sve do 18. jula, da ubija stanovništvo po zbegovima i pali kozaračka sela. Oko 50.000 ljudi — uglavnom žena, staraca i dece — odvedeno je u zloglasni Jasenovac ili pobijeno na licu mesta, ali opustošena i krvlju zalivena planina nije bila i pokorena. Za vreme kozaračke epopeje Skender Kulenović je ispevao veličanstvenu poemu *Stojanka majka Knežopoljka*.

Naređenje za „čišćenje" Srema, pre svega Fruške gore, izdao je general Paul Bader, nemački vojni zapovednik Srbije, koji je 21. avgusta 1942. odlučio da se formira „Borbena grupa Borovski", pod komandom nemačkog general-majora Hajnriha Borovskog, komandanta 704. pešadijske divizije, od 6 nemačkih i 11 ustaških bataljona, sa ustaškim i nemačkim vazduhoplovnim snagama, oklopnim jedinicama i delovima Mađarske ratne flotile. Napad je započeo 26. avgusta 1942. u prostoru Mitrovića—Ruma—Novi Sad—Erdevik. Fruškogorski, Podunavski i Posavski NOP odred su se probili iz nemačko-ustaško-mađarskog zaokruženja. Ustaške jedinice pod komandom Viktora Tomića („Tomićeva ofanziva") počinile su nečuvena zverstva nad stanovništvom Srema. Broj žrtava dostizao je oko 6.000, što pobijenih što odvedenih u ropstvo.

Januara iste godine 1. bugarski okupacioni korpus je, na osnovu nemačko-bugarskog sporazuma, preuzeo kontrolu nad većim delom Srbije. Oko 1.000 boraca Rasinskog, Topličkog, Jablaničkog, Leskovačkog, Ozrenskog, Nišavskog i Babičkog odreda, pored 1.500 partizana u mesnim desetinama, nastavilo je borbu na jugu Srbije protiv bugarskih okupatora, Nemaca i kvislinških snaga Koste Milovanovića Pećanca i Nedića. Bitke su vođene na Pasjači, u Pustoj Reci, Jablanici, Crnoj Travi, na Jastrepcu, ali su jake bugarske snage, iskorišćavajući slabu

povezanost partizanskih odreda, izazvale oseku ustanka u proleće 1942.

Oko 5.000 boraca našlo se na tromedi Bosne, Hercegovine i Crne Gore krajem juna te godine, u sastavu 1. i 2. proleterske, 3. sandžačke, 4. i 5. crnogorske brigade i Hercegovačkog odreda. Vrhovni štab je, donoseći odluku o pokretu u pravcu Bosanske krajine, obrazovao udarnu grupu od 1. i 2. proleterske brigade, 3. sandžačke i 4. crnogorske brigade, dok su 5. crnogorska brigada i Hercegovački odred dobili zadatak da se povrate u Crnu Goru i Hercegovinu; ali nakon bezuspešnog pokušaja prodora, i ove jedinice su se pridružile grupi Vrhovnog štaba. Pohod sa Zelengore počeo je 34. juna 1942. Uoči tog pohoda Italijani su, na osnovu zagrebačkog sporazuma sa ustašama od 19. juna, napustili prostor od Bihaća i Sanskog Mosta do Foče i Gackog i povukli se bliže morskoj obali.

Italijansko-ustaški sporazum izazvao je značajan preokret na jugoslovenskom ratištu. Jedinice Druge italijanske armije, na čijem se čelu nalazio Mario Roata, vojnici sa svojstvima političara, povukle su se iz dela II i cele III zone i prepustile vlast ustašama. Italijani su time napustili prostor južno i zapadno od nemačko-italijanske demarkacione linije u Hrvatskoj. Njihove trupe su se povukle u gradove ili u rejone gradova: Karlovac, Ljubljana, duž železničke pruge Sušak—Ogulin—Knin, a na morskoj obali u Crikvenicu, Novi, Senj, Split, Metković, Dubrovnik, kao i u Mostar i Trebinje. Italijani su bacali jednog protivnika na drugog, četnike na partizane a na tlu NDH ove na ustaše. Ako su ustaše pristajale na italijansko napuštanje prostora, činili su to u ime prestiža i povraćaja fiktivnog suvereniteta koji nisu mogli realno obezbeđivati. Nemci su uočavali da će popunjavanjem ispražnjenog prostora ustašama i domobranima doći do neminovnih sukoba sa Srbima, a, na drugoj strani, da će se pojačati žarišta „komunističkih nereda“. Oni su, takođe, na osnovu dotadašnjeg iskustva bili uvereni da ustaške snage nisu sposobne da se nose ni sa srpskim nacionalističkim ni sa „komunističkim bandama“. Teritorija koju su Italijani napustili postajala je za njih stalno žarište nemira. Pored ovih saznanja, Nemce je nadasve uznemirivala činjenica o ugroženosti njihovih vojnih i ekonomskih interesa: nemačkog okupacionog dela Hrvatske južno od Save i važnih nalazišta rude na italijanskoj teritoriji, od značaja za nemačku ratnu privredu.

Partizanske brigade je put vodio kroz krajeve naseljene nacionalno mešovitim življem, koje se, međusobno zakrvljeno, uništavalo u šovinističkim obračunima. To je vojnim štabovima i partijskim organizacijama nametalo obavezu pojačanog političkog rada na pridobijanju stanovništva za bratstvo i jedinstvo i borbu protiv okupatora. Prodorom u zapadne krajeve rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta je računalo i da razbije četničke odrede u Bosanskoj krajini, poveže se s Dalmacijom, a preko Kupe i sa Slovenijom, te da stvori preduslove za širenje narodnooslobodilačke borbe na hrvatskom selu.

Brigade su 3. jula započele napad na prugu Dubrovnik—Sarajevo, na dužini od 70 km, i onesposobile je za saobraćaj. Neprijatelj je bio iznenađen, a Hercegovina i južna Dalmacija našle su se odsečene od NDH. Zauzimanjem Konjica partizani su prekinuli veze Bosne s Jadranskim morem. Udarne grupa proleterskih brigada (1, 2, 3. i 4. brigada), oslobodile su na svom ofanzivnom pravcu sem Konjica Bradinu, Prozor, Gornji Vakuf, Kreševo, Duvno, Šujicu, Livno, Posušje. Početkom avgusta na oslobođenu teritoriju u prostoru Prozora stigla je i 5. proleterska brigada sa Hercegovačkim partizanskim odredom koji su se zadržali na prostoru Zelengore da obezbeđuju ranjenike. Brigade su prešle preko Zelengore, Treskavice, Igmana.

Na pravcu kretanja ka Bosanskoj krajini brigade su morale da lome otpor Francetićeve „Crne legije“, najzloglasnijih ustaških jedinica, koje su branile utvrđene varoši. Prodor brigada išao je pravcem od Zelengore preko Konjica, Prozora, Gornjeg Vakufa i Kupreškog polja. Ovladajući Prozorom, dolinom Rame i gornjeg Vrbasa, partizani su spajali novooslobođenu teritoriju sa slobodnom teritorijom Bosanske krajine, čije su jugoistočne granice dopirale do Jajca i Donjeg Vakufa. S vojne i političke tačke gledišta, otvarane su mogućnosti za nov prodor prema dolini Bosne. Grupa brigada se oko Bugojna i Donjeg Vakufa povezala s krajiškim i dalmatinskim partizanskim snagama. Neuspešni napadi na ova mesta nisu oduzeli ofanzivni zamah grupi brigada, koja je nastavljala prodor, demonstrirajući nov način ratovanja, dotad nepoznat u narodnooslobodilačkoj borbi. Skrećući prema Duvnu i Livnu, partizani su uspostavili vezu između Dalmacije i Bosanske krajine. Najteže borbe grupa brigada vodila je za Kupres, 10. i 13. avgusta, koji su branile „Crna legija“ i takođe ozloglašene jedinice mesnih ustaša. Na žicama kupreškog utvrđenja ostalo je na stotine crnogorskih,

hercegovačkih i krajiških partizana, među njima i slavni komandant Simo Šolaja.

Udruženim snagama proleterskih i krajiških brigada defovi slobodne teritorije sve su se više proširivali i među sobom povezivali. Uništavani su ustaški garnizoni, formirane nove jedinice, razvijano bratstvo i jedinstvo. Proširivanjem slobodne teritorije u zapadnoj Bosni Vrhovni štab je stvorio strategijsko-političku osnovu za jačanje narodnooslobodilačke borbe u Dalmaciji, Hrvatskoj i Sloveniji.

Ustaše su svoje neuspehe objašnjavale italijanskom zaverom protiv NDH. Po ustaškom prvaku Mladenu Lorkoviću, Italijani su izazvali crnogorske jedinice da stvaraju nemire i, uopšte, podstakli snage u „inostranstvu". Italijanski komandant Mario Roata kombinovao je politička i vojna sredstva u borbi za uništenje narodnooslobodilačkih snaga. Za njega su glavni protivnici bili partizani, kojima je trebalo protivstaviti četnike, nezavisno od nemačkog nepoverenja u njih, istovremeno ih iskorišćavajući kao protivtežu ustašama. Kriza NDH postala je predmet rasprave i u nemačkom vrhu opunomoćenom za ustašku državu, što pokazuje memorandum poslanika Trećeg Rajha Zigfrida Kašea i generala Glezea fon Horstenaua iz oktobra 1942, u kome se ustaški režim tretira kao najverniji saveznik, ali bez „državnog iskustva", kome Treći rajh treba da pomogne kako bi stao na svoje noge.

Septembra 1942. partizanske snage nalazile su se na prilazima Banjaluci i Zagrebu. U rukama narodnooslobodilačkog pokreta bili su Jajce i Mrkonjić-Grad. Najveća grupacija partizanskih brigada stvorena u dotadašnjem ratovanju napala je 3. i 4. novembra stari grad Bihać, na Uni, čija je dolina, posednuta nizom neprijateljskih garnizona, razdvajala slobodnu teritoriju Bosanske krajine i oslobođene teritorije u Baniji, na Kordunu i u Lici. Ta snažna partizanska grupacija, od četiri krajiške i tri hrvatske brigade, izvela je napad pod komandom Koste Nađa. Zauzimanjem Gornjeg Vakufa, doline Rame, Livna, Posušja, Duvna, Gazinske krajine, gde su uglavnom živeli Hrvati i Muslimani — stvoreni su uslovi i za uključivanje njihovog stanovništva u narodnooslobodilačku borbu. Osvojeni Bihać je postao „prestonica" velike oslobođene teritorije Bosanske krajine, Like, Banije, Korduna, Gorskog kotara, koja se protezala od Rame i Neretve do Zagreba, Karlovca i Rijeke, obuhvatajući površinu od oko 50.000 km². Narodnooslobodilač-

ki pokret je stvorio novu „republiku“ u vreme iskrcavanja zapadnih saveznika na severu Afrike i sovjetske kontra ofanzive kod Staljingrada. Ustanički rejoni Bosne, Hrvatske i Slovenije su međusobno povezani, zaustavljeno je širenje Mihailovićevog uticaja prema zapadu, a vlast ustaša se raspala. Okupatori su se ponovo suočavali s partizanskom silom, koju su u svojim ratnim saopštenjima već bili uništili. Snagom partizanskih jedinica, širinom oslobođene teritorije, razmerama vođenih bitaka, šteta-ma nanetim okupatorima, jugoslovensko ratište dobijalo je sve više na značaju u sklopu savezničke strategije, prevazilazeći lokalne okvire i naterujući nemačke komandante da od jeseni 1942. razmišljaju o novoj ofanzivi za uništenje narodnooslobodilačkih snaga. Istoričari su utvrdili da je za to ratište krajem leta i u jesen iste godine bilo prikovano više neprijateljskih vojnika nego što se nalazilo u sastavu nemačke i italijanske armije, pod komandom feldmaršala Ervina Romela, u vreme bitke kod El Alameina, prelomne operacije na Sredozemlju.

Novooslobođenu teritoriju branile su moćne i dobro naoružane snage, koje su Nemci procenjivali na oko 60.000 boraca. Stalni priliv ustanika omogućio je osnivanje novih brigada. Stvaranjem Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije (NOV i POJ) 20. novembra 1942. partizanske snage su dobile sva obeležja regularne armije, u čijem se sastavu tada nalazilo oko 150.000 boraca, uglavnom omladine, svrstanih u odrede, brigade, divizije i korpus, sa starešinskim kadrom 12 redova seljaka, radnika, studenata, oficira i podoficira Jugoslovenske vojske i đaka, koji se rađao u borbi. Ova armija, potekla iz naroda, nastala u okvirima revolucionarnog rata, nije bili samo kovačnica novih kadrova, već i velika škola, u kojoj su se borci politički osvešćivali, vaspitavali u duhu bratstva naroda opismenjivali, oslobađali od šovinizma, zablude i verskih predrasuda. Nosioci tog revolucionarnog preobražaja svesti bili su članovi KPJ i SKOJ-a. Preko ćelija, komiteta, politodel; brigada, komesara i zamenika komesara Partija je obezbeđivala rukovodeću ulogu u oružanoj sili revolucije od prvog dan ustanka, nespremna da je bilo s kim deli ili dozvoli stvaranje uporednih oružanih formacija.

Obrazovane su i jedinice krupnije od brigada — divizije (1. proleterska, 3. udarna, 4. i 5. krajiška, 6. u Lici, 8. na Kordunu, 7. u Baniji, 12. u Slavoniji), kao i korpusi (1. bosanski i 1. hrvatski). Partizanski odredi zadržani su kao formacija,

na slobodnoj teritoriji radile su komande mesta i komande područja kao vojnopozadinski organi. Naredbom Vrhovnog štaba obrazovan je, 10. septembra 1942, 1. mornarički odred. U istoriji ratovanja jedinstven je slučaj da godinu i po dana posle poraza državne oružane sile izraste vojska naoružanog naroda, čiji je kadar stvaran u toku neprekidnih i neravnopravnih borbi s najsavremenije naoružanim neprijateljem. Porast i institucionalizacija oružane sile revolucije u jesen 1942. uslovili su složeniju organizaciju Vrhovnog štaba, koji je uveo sledeće odseke: za operativnu delatnost, obaveštajni, ekonomski, sudski, za pozadinske organe, tehnički, kao i Komisiju za borbu protiv špijuna i pete kolone. Osnivanjem stalnih vojnih sudova u štabovima brigada, odreda i pozadinskim vojnim organima udarene su osnove vojnom sudstvu. Pred vojnim sudovima odgovaralo se za izdaju, pljačku, dezerterstvo, i šijunažu u korist neprijatelja.

U Bosanskoj krajini bila je formirana 21. maja 1942. Prva krajiška partizanska narodnooslobodilačka udarna brigada, a 2. avgusta iste godine 2. krajiška partizanska udarna brigada. Tokom leta i jeseni formirane su 3, 4, 5. i 6. krajiška partizanska NOU brigada. U Hrvatskoj su u leto i jesen obrazovane 1, 2. i 3. lička, 1, 2. i 3. dalmatinska, 13. proleterska „Rade Končar“, 4. i 5. kordunaška, 7. i 8. banijska, 6. i 14. primorsko-goranska i 12. slavonska partizanska NOU brigada. Prve slovenačke brigade su formirane tokom leta i jeseni 1942: „Tone Tomšič“, „Ivan Cankar“, „Ljubo Šercer“ i „Matija Gubec“.

Komandanti prvih divizija bili su: Koča Popović, Peko Dapčević, Pero Cetković, Šoša Mažar, Slavko Rodić, Srećko Manola, Đoko Jovanić, Vlado Četković, Pavle Jakšić, Petar Drapšin, a politički komesari Filip Kljajić, Mitar Bakić, Radoimir Babić, Milinko Kušić, Ilija Došen, Rade Žigić, Artur Turkulin, Đuro Kladarin, i Jefto Šašić. Prvim bosanskim korpusom komandovao je Košta Nad, sa Osmanom Karabegovićem, kao političkim komesarom, a Prvim hrvatskim korpusom Ivan Gošnjak sa Većeslavom Holjevcem kao političkim komesarom.

„Bihaćka republika“, stvorena u leto i jesen 1942, zahvatala je centralne delove Jugoslavije, oblasti krajnje ekonomski nerazvijene i kulturno zaostale, sa slabim komunikacijama, mada za neprijatelja strateški izvanredno značajne zbog blizine

jadranske obale, odnosno opasnosti od britanskog i američkog iskrcavanja, koja je počela da opsega nemačke komandante s približavanjem saveznika jugu Evrope. Centar ove slobodne teritorije nalazio se u Bihaću, a na njoj je živelo mešovito stanovništvo: hrvatsko, srpsko i muslimansko. Tu je izrastala nova „opštenarodna država“, čiju su osnovu činili narodnooslobodilački odbori, a granice i unutrašnji poredak obezbeđivale jedinice Narodnooslobodilačke vojske. Jedinstvena slobodna teritorija u zapadnoj Bosni i Hrvatskoj prostirala se na 48.000 km², dakle bila veća pojedinačno gledano od Belgije, Švajcarske, Holandije, Danske i Albanije.

Imajući u vidu rasprostranjenost narodnooslobodilačkih odbora i njihovu zrelost, a na drugoj strani promene u odnosima klasnih i političkih snaga u Jugoslaviji i na frontovima savezničke koalicije, rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta je krajem leta došlo do zaključka da je nastupio trenutak za pretvaranje tih odbora u trajne organe vlasti. Radio-stanica Slobodna Jugoslavija, čije se sedište nalazilo u Moskvi, a kojom su rukovodili Veljko Vlahović i Đuro Salaj, svakodnevno je obelodanjivala izdaju četnika i njihovu kolaboracionističku ulogu. Generalni sekretar KPJ uporno je, preko Kominterne, tražio od sovjetske vlade da se četnici i jugoslovenska vlada u izbeglištvu, s kojom je SSSR održavao diplomatske odnose, osude zbog saradnje s neprijateljem, odnosno zbog njenog podržavanja. Nove okolnosti i sve manja mogućnost da se kolaboracija skriva uticale su na Sovjetski Savez da od juna 1942. iznosi pred zapadne saveznike podatke o četničkoj izdaji, ali ne[^] raskidajući odnose s jugoslovenskom vladom u izbeglištvu. Četnici, očigledno, nisu uspjeli da unište narodnooslobodilački pokret u tišini. Mit o Mihailoviću kao nosiocu antifašističkog otpora počeo je da se dovodi u pitanje. Snage NOVJ u zapadnim krajevima Jugoslavije narasle su do nivoa čitave jedne savezničke armije unutar Hitlerovog novog poretka. U leto 1942. Tito je obavestio Kominternu da je narodnooslobodilački pokret u stanju da podrži savezničku invaziju na Balkan. No Kominternu je ponovila kritike na račun KPJ zbog stvaranja proleterskih brigada, izražavajući sumnju u širinu narodnooslobodilačkog pokreta. Očigledno da je u njenom krilu živela stara koncepcija o „prvoj“ i „drugoj etapi“ borbe, uz nepoverenje prema samostalnoj nacionalnoj inicijativi i „maloj“ KPJ, čiji su interesi, kao i interesi međunarodnog komunističkog pokreta u

celini, podređivani — prema staroj praksi — interesima Staljinove državne politike.

Sedam meseci posle fočanske kodifikacije, odnosno 21. avgusta 1942, Politbiro CK KPJ je u blizini Glamoča doneo odluku o pretvaranju „privremenih“ narodnooslobodilačkih odbora u „stalne“. Ona je, najverovatnije, konkretizovana 2. septembra, kada je Vrhovni štab izdao dve naredbe, o izborima za NOO i o obrazovanju pozadinskih vojnih vlasti, poznate kao Septembarski, Krajinski ili Drinički propisi. Direktivno pismo Josipa Broza Tita Glavnom štabu za Hrvatsku, Operativnom štabu Bosanske krajine i Štabu IV operativne zone, upućeno polovinom septembra 1942, najavilo je bitne promene u odnosu na organizaciju vlasti i njene nosioce. Po Titovom mišljenju, bilo je „konačno svršeno sa starim oblicima vlasti“, jer se više nije radilo „o nekim labavim, privremenim formama koje bi plivale na površini, već o dubokom zahvatu, o stvaranju stvarne vlasti“. Za ustaničko vodstvo to je bio puf da se i formalno — podizanjem organizacije narodnooslobodilačkog pokreta na nivo države i odvajanjem vojnih od političkih funkcija — izraze promene do kojih je dovela uspešna narodnooslobodilačka borba.

Proglašavanjem narodnooslobodilačkih odbora za stalne organe vlasti izražavalo se shvatanje o postojanju potencijalne državne organizacije, kojoj je nedostajao centralni narodnooslobodilački odbor kao najviše izvršno telo. Brojnost narodnooslobodilačkih odbora na slobodnoj i neoslobođenoj teritoriji, njihove nadležnosti, organizacija, autoritet i efikasnost izvršavanja njihovih odluka govore sami za sebe da su oni u jesen 1942. bili izrasli u jedinstven sistem vlasti. Razuđivanje poslova vodilo je i institucionalnom razgraničavanju vojnih i političkih funkcija.

Mada su se glavne bitke tada vodile u središnjim delovima Jugoslavije, narodnooslobodilačka borba postala je pojava opštejugoslovenskog karaktera. Na drugim područjima zemlje buktala je odranije, ili se tek razgorevala, borba protiv okupatora i njihovih saradnika. Četnički pokret je, i pored prividnog uspona, bio već zapao u krizu zbog otvorene kolaboracije, strahovlade i terora, zalaganja za program nacionalne hegemonije, monarhizma i socijalnog bespravlja, netrpeljivosti prema nesrpskim narodima, a i zbog razbijenog mita o Mihailoviću kao borcu protiv Osovine, odnosno otkrivanja istine o njegovom

obmanjivanju savezničke koalicije i antifašističkog javnog mnjenja. Započeta kriza četničkog pokreta, koja će se narednih meseci pretvoriti u neizbežnu katastrofu, nije smanjivala već, nasuprot tome, povećavala njegove ambicije da — na račun NDH, a uz podršku Italijana — posedne ključne oblasti i na zapadu Jugoslavije pre iskrcavanja saveznika i poveže ih s onima na istoku „koridorom“ čije bi ivične tačke išle od Hercegovine do severne Dalmacije, Bosanske krajine, Like, Korduna, Banije, Gorskog kotara i Hrvatskog primorja.

Posle zauzimanja Bihaća Politbüro CK KPJ i Vrhovni štab ubrzali su pripreme za saziv skupštine na kojoj bi se izabrao centralni organ narodnooslobodilačkog pokreta u formi vlade. Moša Pijade i Veselin Masleša sledili su prvobitnu Titovu zamisao da se, radi razbijanja izolacije, paralelno s jugoslovenskom vladom u izbeglištvu formira i vlada narodnooslobodilačkog pokreta. Tito je 12. novembra 1942. izvestio Kominternu da se sprema obrazovanje vlade s dr Ivanom Ribarom na čelu, koj bi se zvala Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije i u kojoj bi bile zastupljene sve nacionalnosti i političke partije. Iz poziva vrhovnog komandanta delegatima za skupštinu vidi se da se radilo na osnivanju Veća narodnog oslobođenja i Veća narodnih poverenika. Spoljni činilac, opet, sprečio je da se formira vlada nasuprot izbegličkoj. Kominternu nije bila protiv obrazovanja Komiteta, ali je tražila da on obavezno dobije opštejugoslovenski i opštestranački antifašistički karakter. Komitet nije trebalo tretirati kao vladu, već kao politički organ narodnooslobodilačke borbe. Telo stvoreno u Bihaću 26/27. novembra 1942. dobilo je naziv Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ); ono je imalo opštepolutički karakter, ali i obeležja vlade po tome što mu se Izvršni odbor sastojao od više resora: upravnog, privredno-finansijskog, zdravstvenog, socijalnog, verskog, propagandnog. Nedostajali su samo resori spoljnih poslova i vojske (narodne odbrane). Za predsednika Izvršnog odbora izabran je dr Ivan Ribar, za potpredsednike Nurija Pozderac, Pavle Savić i predstavnik Slovenije (naknadno je kooptiran Edvard Kocbek), a za članove Mile Peruničić, Ivan Milutinović, dr Sima Milošević, pop Vlada Zečević, dr Mladen Iveković i Veselin Masleša. Na skupštini su donesene Rezolucija o osnivanju i Rezolucija o organizaciji AVNOJ-a.

Prihvatajući sugestije spolja, KPJ ih je modifikovala na način koji joj je u datoj situaciji najviše odgovarao. Ona se nije frontalno suprotstavljala Kominterni, ali je ćutke prelazila preko njenih poruka ukoliko nisu odgovarale stvarnosti, ili je pak prihvatala „savete“ iz međunarodnih obzira. Samostalna revolucija odmeravala je svoje poteze sa stanovišta interesa svoje pobede, te međunarodnog i unutrašnjeg političkog i vojnog odnosa snaga.

AVNOJ je preuzeo na sebe opšte političke poslove, organizaciju narodne vlasti i usaglašavanje rada narodnooslobodilačkih odbora. Davao je podsticaj i inicijativu za osnivanje zemaljskih antifašističkih tela u onim delovima Jugoslavije u kojima ona još nisu postojala. Neravnomerni razvitak narodnooslobodilačke borbe i dominacija četnika u nekim krajevima Jugoslavije, s još приметnim uticajem HSS na hrvatskom selu, usporavali su formiranje tih tela ili onemogućavali rad već osnovanih. Koncem 1942. u oružanim snagama NDH bilo je oko 162.000, u četničkim odredima oko 80.000, Srpskom dobrovoljačkom korpusu 4.000, Srpskoj državnoj straži oko 12.000, u slovenačkoj beloј gardi oko 5.000, a u redovima albanskih kvislinga oko 10.000 kolaboracionista.

Narodnooslobodilački odbori su od svog nastanka funkcionisali kao osnovni organi državne vlasti. Revolucija je ukinula dualizam vlasti svojstven građanskoј samoupravi, koja je, s neznatnim nadležnostima i nerazvijenom materijalnom osnovom, bila u potpunom zasenku regionalnih državnih organa, vezanih za centralne birokratske organe u svojstvu njihovih ekspozitura. Odluke i mere ovih odbora zasnivale su se na propisima organa narodnooslobodilačkog pokreta, pri čemu se vodilo računa o njegovom duhu i interesima. Princip suverenosti naroda organizaciono se izražavao posredstvom narodnooslobodilačkih odbora i drugih oblika neposredne demokratije: zborova birača, komisija građana, saveta za rešavanje pojedinih pitanja, a u sferi međunacionalnih odnosa u faktičkom federativnom uređenju države koja je nastajala. Konceptija KPJ o demokratskoј vlasti polazila je od toga da se obezbedi što šire učešće građana u upravljanju raznim poslovima, njihova inicijativa, tešnja saradnja s predstavnicima vlasti, kao i odgovornost narodnooslobodilačkih odbora za svoj rad. Primenujući ovu koncepciju u praksi, narodnooslobodilački odbori su se otvarali prema narodu i rešavali brojna pitanja iz delokruga lokalne

vlasti: politička, ekonomska, socijalna, kulturna, prosvetna, zdravstvena i upravna. U radu su im pomagale jedinice oružane sile, vojnopozadinske komande, antifašističke masovne organizacije, partijski komiteti i ćelije. Zahvaljujući prostornoj ograničenosti njihovog delokruga mogli su da u upravljanje poslovima i organizovanje života na svojoj teritoriji uključe gotovo celokupno stanovništvo na strani narodnooslobodilačkog pokreta.

Narodnooslobodilačka borba je razvila solidarnost do neviđenih razmera, ali se sa ustanovljivanjem organizacije vlasti (vojne i civilne) pojavljuju začeci podvajanja između pripadnika štabova i običnih boraca, izazivajući nezadovoljstvo. Protiv ovih pojava je vođena partijska akcija o čemu svedoči kritika Edvarda Kardelja o stanju u slovenačkim štabovima, koja izlaže udaru birokratizovane strukture (sa sekretaricama, telefonima, itd.), tzv. partizanske vojvode. Početnoj diferencijaciji između komandnih struktura i boraca služila je i naredba o tome kojemu od rukovodilaca pripada pravo na jahaćeg konja. U Hrvatskoj su ukinute bataljonske kuhinje pri štabovima bataljona kako izdvajanje ne bi izazivalo borce i uticalo na slabljenje morala. Razlike u ishrani pojavljivale su se i u štabovima brigada, divizija i korpusa. Nakon kritike sa ovim razlikama je prekinuto, bar što se tiče kvaliteta i količine hrane, a zadržano je samo zasebno pripremanje hrane za štabove.

Na bihaćkoj skupštini učestvovali su predstavnici svih naroda Jugoslavije sem slovenačkog i makedonskog.

Niži narodnooslobodilački odbori, do opštinskog nivoa, birani su neposredno, a viši posredno. U principu, njihov sastav, kao i sastav AVNOJ-a, određivan je na osnovu nacionalne proporcije. Krajinski propisi su razradili izborne norme, koje nisu načelno izmenjene ni po završetku rata, pa su unesene u prvi ustav nove Jugoslavije. Biračko pravo, aktivno i pasivno, imali su omladinci i omladinke s navršениh 18 godina, borci (nezavisno od godina) i žene. Biračko telo dobilo je pravo nadzora nad radom izabranih organa, pravo da od njih traži izveštaje o radu i da, po određenom postupku, opoziva pojedine odbornike ili ceo odbor. Na drugoj strani, izvršna tela narodnooslobodilačkih odbora bila su odgovorna njihovim plenumima. Pored ove „horizontalne odgovornosti“, odbori su imali i „vertikalnu odgovornost“ prema višim organima čije su direktive izvršavali.

Političku osnovu AVNOJ-a i narodnooslobodilačkih odbora predstavljale su dve antifašističke organizacije: Antifašistički front žena (AFŽ), konstituisan na Konferenciji u Bosanskom Petrovcu 6—8. decembra 1942, i Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ), stvoren na Omladinskom kongresu u Bihaću 27—29. decembra iste godine. U Sloveniji, političku osnovu narodnooslobodilačkog pokreta činila je Oslobođilna fronta slovenskega naroda, koja je, preko svog Vrhovnog plenuma, istovremeno delovala i kao organ vlasti. Antifašističke manifestacije i vid borbene mobilizacije predstavljali su i Prvi kongres partizanskih lekara, krajem septembra 1942, i Konferencija pravoslavnih sveštenika, održana 15. novembra u selu Srpska Jasenica. Ovaj drugi skup poslužio je i za opovrgavanje neprijateljske propagande da narodnooslobodilački pokret progoni sveštenike i crkvu. Pokret je osuđivao samo delatnost onih lica, nezavisno od poziva i statusa, koja su zloupotrebljavala duhovne funkcije za političku borbu protiv novog poretka vlasti.

Na slobodnoj teritoriji izlazili su listovi *Borba*, organ KPJ, i *Narodno oslobodenje*.

Organizaciji i radu AVNOJ-a i narodnooslobodilačkih odbora doprinela je Konferencija predstavnika sreskih narodnooslobodilačkih odbora i komandi područja, čiji su organizatori bili Upravni odsek Izvršnog odbora AVNOJ-a i Odsek Vrhovnog štaba za pozadinske organe, a koja je održana polovinom januara 1943, pred sam početak velike neprijateljske ofanzive.

Iako je AVNOJ kratko radio na slobodnoj teritoriji, mogli su da se osele rezultati njegovih napora u pravcu organizovanja narodnooslobodilačkih odbora, njihovog povezivanja s vojnopozadinskim organima, oživljavanja privrede, sprovođenja nove socijalne, ekonomske, prosvetno-kulturne i zdravstvene politike. Narodne mase su mogle da sagledaju kako funkcioniše novi poredak, svoja prava u njemu, kulturni preobražaj koji je on donosio, njegov odnos prema verskim zajednicama i vernicima — mada u toku rata nije došlo do odvajanja crkve od države i škole od crkve.

Nova vlast se suočavala se popaljenim selima, namnoženim izbeglicama, kako onima koji su se, prethodno zaplašeni neprijateljskom propagandom, sklanjali pred partizanima, tako i onima koji su bežali od ustaškog noža ili četničke kame,

okupatorovog strelišta i zatvora. Trebalo je rešavati pitanje nestašice namirnica i suzbiti opasnost od gladi.

Na tlu Bosanske krajine od leta 1942. privredni život je dobio sve organizovaniji karakter, sa prenošenjem težišta partizanskih operacija na zapad i dolaskom grupe proleterskih brigada sa Vrhovnim štabom. Na tom području jako su bile izražene nemačko-italijanske političke i privredne nesaglasnosti, jer su Italijani bili zaneti mišlju da osiguraju dominaciju nad Bosnom (Sarajevom i Banjalukom naročito), kao i zaleđem jadranske obale. Na tom putu su se bili isprečili Nemci još od razgraničenja 1941. Oni su još tada obezbedili svoj dominantan ekonomski uticaj (rudnici boksita, Prijedor, Ljubija, Zenica, itd.). NDH je davala Nemačkoj koncesije (za boksit, za duvan, rečnu plovidbu, itd.), za razliku od uskraćivanja sličnih koncesija Italijanima. Pavelićeva NDH je čak otkazivala neke koncesije koje je ranije bila dala Italijanima (za eksploataciju šumskih bogatstava, jer su Italijani „iskorenjivali“ šume, rudnike, a blizu Drniša, rudnik gvozdene rude, itd.). U ratni privredni plan Nemačke ulazilo je sve što je bilo vezano za železnički transport, rudnici Breza, Kakanj, Zenica, tuzlanski bazen, Vareš, željezara u Zenici, Ljubija, nalazišta boksita u Hercegovini i oko Livna, itd. Zenički čelik je bio neophodan za granate, a preduzeće u Slavonskom Brodu za vagone, mašine i motore. Organizacija ofanzive na Kozaru imala je za pozadinu i ekonomske motive, to jest obezbeđenje gvožđa Ljubije i Prijedora, ako se izuzme „pacifikacija“ i ustaške namere da genocidom iskorene i rasele stanovništvo Kozare i Potkozarja.

Iskustvo iz Španije pomagalo je i u izradi oružja. Drugi svetski rat je bio „industrijski rat“, rat gvožđa, čelika, rat u kome su se nadmetale privrede i tehnologije zaraćenih zemalja, ali, pokazalo se, kao mnogo puta u istoriji, da su narodna mašta, invencija, iskustvo, snalažljivost, narodno umeće iz bliže i dalje prošlosti, sa hrabrošću i vatrenim patriotizmom znali da se suprotstave i najmodernijim oružjima, brutalnosti neprijatelja, izrazitoj nadmoći protivnika. Ustanici su „hladnim oružjem“ — vilama i kosama — znali da idu na „vatrene cevi“. Služilo se i iskustvom iz buna i nacionaloslobodilačkih ratova u prošlosti, ali i iskustvom iz Španije. Početkom avgusta 1941. u Drvaru je radila partizanska radionica oružja koja je 1942. na „goloj ledini“ prerasla u partizansku fabriku oružja, proizvođači na hiljade ručnih bombi, pretvarajući se, po dolasku proleter-

skih brigada u zapadnu Bosnu, u Vojno-tehničku radionicu NOV i POJ na Grmeču. Španski borci, sada partizanski komandiri i komesari, bili su među prvima koji su isprobavali primitivno izrađene bombe u partizanskim radionicama.

Sa partizanskim snagama koje su se povukle iz Užica krajem 1941. godine povlačili su se i iskusni majstori za proizvodnju oružja. Jedan od takvih, Sreten Penezić, nastavio je sa radom u partizanskim radionicama oružja u Bosni: u Foči — Brod na Drini, u Glamoču, na Grmeču. Iskustvo koje je bilo stečeno na tlu Užičke republike, korišćeno je kod proizvodnje flaša sa zapaljivim benzinom za uništavanje tenkova, bunkera, zgrada. Na Ozrenu partizani su izrađivali ručne bombe od vodovodnih cevi, sa drškom od drveta po kojoj su dobile ime „klipače“, jer su po izgledu ličile na klip kukuruza.

Zbog oskudica u oružju ustanici u Bosanskoj krajini su nosili sve vrste pušaka iz prošlih ratova, uključujući i kubure iz turskog doba, lovačke puške, kratke i male puške, ali je uprkos svemu tome, u prvim ustaničkim danima u okolini Drvara 80% u periodu posle aprilskog rata, sabranog i skrivenog po nalogu boraca bilo bez naoružanja. Pored korišćenja oružja sakupljenog u periodu posle aprilskog rata, sabranog i skrivenog po nalogu KPJ, ustanici su u partizanskim radionicama počeli izradu vatrenog oružja svih vrsta: ručnih bombi, mina, pušaka. U Drvaru i okolini, pod rukovodstvom radnika Miloša Bauka, počele su rad radionice za izradu ručnih bombi i opravku oružja. Radionica oružja otpočela je rad u železničkoj radionici za opravku kola i lokomotiva. Alat za izradu oružja preuzet je iz radionice „Šipada“ i radionice fabrike celuloze. Od vodovodnih cevi proizvedene su ručne bombe. Do polovine avgusta 1941. izrađeno je oko 1.500 ručnih bombi tipa „rola“. Miloš Bauk je došao na ideju da partizani izrađuju ručne bombe od cementa, peska i eksploziva, nazvane „betonjerkama“ ili „cementušama“. Već sredinom septembra u Drvaru je otpočela izrada tvorničkih tipova ručnih bombi poput onih iz Vojnog zavoda u Kragujevcu. Model je izradio mehaničar Miloš Bauk i one su po njemu dobile naziv „baukovke“, dok su ih lički ustanici nazivali „drvarčanke“, jer su dolazile iz Drvara. Računa se da je proizvedeno oko 6.000 bombi ovoga tipa. Istovremeno sa proizvodnjom ručnih bombi izrađivane su i nagazne mine.

U Grmeču, na potoku Suvajčine, organizovana je najveća partizanska fabrika oružja u Bosni i Hercegovini, koja je radila

sve do januara 1943, to jest do „velike ofanzive” na slobodnu teritoriju. Na Petrovoj gori je već oktobra 1941. počela sa radom radionica za proizvodnju bombi, prepravku pušaka, i si.

U željezničkoj radionici Drvara i drugim partizanskim radionicama opravljana su prevozna sredstva za postojeću prugu uskog koloseka: lokomotive, vagoni, kamioni, zaprežna kola. U partizanskim radionicama Drvara izrađivane su i opravljane mašine za poljoprivredne radove, kao vršalice i druge poljoprivredne mašine. Na inicijativu Vojno-revolucionarnog vijeća osnovana je u Vidovu Selu partizanska radionica oružja koja će raditi i posle pada Drvara, krajem septembra 1941. godine. Oružje iz ove radionice stizalo je i do Glamoča. Pored opravljavanja oružja ovde su i izrađivane nagazne mine, zvane „šerpe”.

Pored partizanskih radionica u kojima se proizvodilo oružje, od značaja su bile i radionice u kojima je od kože i raznih štofova izrađivana odeća i obuća za partizanske borce.

Na tlu ustaničke Crne Gore (u Rudinama) radile su takođe partizanske radionice: opančarska, krojačka, puškarska, obučarska i stolarska.

U pojedinim krajevima Jugoslavije na slobodnoj teritoriji stvarane su stočne farme koje su se nalazile u posedu narodno-oslobodilačkog fonda. Ove farme su znale raspolagati sa nekoliko stotina ovaca, koje su kao dobrovoljan prilog davali imućniji domaćini. U nekim krajevima bilo je daleko više stoke nego žita, u kome se uveliko oskudevalo. U Crnoj Gori, na području Pive, maja 1942. obrazovane su stočne farme koje su davale mleko i meso borcima, ranjenicima i bolesnicima. Ovih farmi, nastalih rekvizicijom ili putem plena, bilo je 19. One su u svom sastavu najvećim delom imale muzne krave, ovce, koze. Ukupan broj stoke u ovim farmama iznosio je; 174 muzne krave, 264 grla goveda za meso, 1497 muznih ovaca, 2.158 jalovih ovaca, 392 muzne koze i 311 jalovih koza. Uprava farmi je bila podređena intendanturi Vrhovnog štaba. Farme u međurečju Tare i Pive snabdevale su vojsku, ranjenike i izbeglice u tom prostoru, kojih je bilo preko 7000. Maja 1942. godine bilo je na slobodnoj teritoriji farmi sa oko 3.000 ovaca. Partizanska ekonomija („struga”) u Prekaji osnovana je u proleće 1942. od uloga u ovcama koje su dali imućniji domaćini. Čim bi se ove stočne farme uvećale delile su se na manje. Jedinstvenim stadima upravljao je narodnooslobodilački odbor. Onamo gde se osećao nedostatak žita bilo je dovoljno stoke (mesa). „Struga” je

snabdevala hranom i dalmatinsku operativnu zonu u Ljeskoviću. Ove farme („struge“) imale su upravnika i pomoćno osoblje, naoružanog čuvara Seoske narodne straže, čobane koji su radili no smenama, planinke. Za transport hrane i gotovih proizvoda ova stočna farma-struga, raspolagala je i tovarnim konjima. Iz ovih uzornih partizanskih ekonomija, snabdevale su se borbene jedinice, kao i velike bolnice u Jasikovcu i Ataševcu, razne radionice, prolazne jedinice, kuriri.

Glad se osetila u mnogim partizanskim uporištima u zimu 1942, koja je inače zapamćena kao duga, oštra i sa puno snega. U Drvarskom kraju marta 1942. glad je bila pritiska da se pitalo kako će se uopšte opstati. Narod je jeo bukov listi i koprive. Pokušaji da se konjskim karavanima dopremi žito iz Podgrmeča nisu uspevali, jer su konji upadali u duboki sneg, zbog čega su organizovani omladinski karavani od po 30—40 omladinaca i omladinci koji su prenosili žito u torbama na ledima. Onamo gde konji nisu mogli da prođu zbog visokog snega, put su prtili omladinci. Žito je bilo skuplje od mesa, a svi proizvodi (krompir, kupus, pasulj, itd.) merili su se, po Radomiru Bulatoviću, prema ceni soli. Seljačka torba je služila za nošenje hrane, prenos žita, nošenje odeće, a upotrebljavana je i u građevinarstvu. Radomir Bulatović za seljačku torbu kaže da je „univerzalno sredstvo za upotrebu i nije slučajno postala simbol narodne komore, magazina i slično“. Pevalo se: „Oj puško moja, i torbo ti, vi ćete bitku dobiti“ i: „Slava i hvala do neba njoj, šarenoj torbi seljačkoj.“

Na tlu slobodne teritorije sa centrom u Foči ustrojena je evidencija imovnog stanja domaćinstava i stvarani magacini sa hranom iz kojih su se snabdevali vojska i siromašni građani.

Narod iz ustaničkih krajeva oko svojih zapaljenih kuća pod zaštitom boraca obavljalo je oranje i setvu. Na izgradnji magacina za žito znalo je raditi na stotine ljudi, na smenu, iz svih sela određene opštine. Magazine su čuvali naoružani borci. Zaštićena skladišta su se obično nalazila u manje pristupačnim krajevima i na većoj nadmorskoj visini. Vršidba dozrelog žita, prenos i skrivanje nove hrane, kako ljudske tako i stočne, vršilo se neki put u najtežim uslovima intervencija okupatorskih i kvislinških jedinica, ili neposredno pred njihovim očima. Osnovna parola organa vlasti bila je da se nijedno zrno ne preda okupatoru. Zabranjivana je trgovina sa okupatorom i njegovim saradnicima, kao i iznošenje robe na trgove, u

varoši i gradove koje su kontrolisali okupatori. Postojanje žitnih magazina onemogućavalo je šverc. Vojska se hranila iz sabirnih magazina, a hrana je bila više nego jednolična. Hrana iz žitnih magazina korišćena je i za ishranu i zbrinjavanje siromašnih izbeglica, dece i siročadi kojih je u ustaničkim krajevima bilo napretek. Za napuštenu decu- organizovani su dečji domovi, koji su opremani od dobrovoljnih priloga naroda. Najveći dečji dom u Bosanskoj krajini nalazio se u Srpskoj Jasenici, ali je bilo i manjih domova i u drugim mestima (Drvaru, Livnu, Stekerovcima itd.). U domu u Srpskoj Jasenici bilo je jedno vreme smešteno 145 dece.

Povezivanjem većih oslobođenih teritorija u leto i jesen 1942. organi narodne vlasti forsirali su razmenu između komplementarnih krajeva. Tako je Bosanska krajina razmenjivala robu sa Dalmacijom, Dalmacija sa Hercegovinom, Hercegovina sa Crnom Gorom. Iz Sandžaka je stizalo žito u Crnu Goru. Žito i stoka sakupljali su se i rekvizicijom. Jedan deo žita i stoke dobijen je konfiskacijom. Deo robe zaplenjene od neprijatelja takođe je bio smešten u postojeće zajedničke magazine. Deficitarna roba: so, petroleum, papir, lekovi, šećer, duvan, konac, šibice, radio-aparati itd. nabavljana je sa okupirane teritorije, zamenom — trampom, itd. Vladala je naročita oskudica u soli, koja je nabavljana sa neoslobođene teritorije tuzlanske oblasti.

Zaobljivanjem slobodne teritorije u leto 1942. narodnooslobodilački odbori su sa vojnim organima sve više pažnje posvećivali upravnoj i privrednoj organizaciji oslobođene teritorije. Najveći rezultati postignuti su u vreme formiranja AVNOJ-a i njegovog Izvršnog odbora sa privrednim i upravnim resorima. No, pretpostavke za razvoj privrede i organizovanje proizvodnje bile su postavljene u ustanku, zasnivajući se na dotadašnjem iskustvu naoružanog naroda, ali i na narodnom umeću koje je vekovima nastajalo. Veze Dalmacije sa Bosnom ometalo je Livno, koje se duboko useklo u slobodnu teritoriju, zbog čega ga je trebalo i zauzeti („Livno mora pasti“). Pod životnom opasnošću sakupljani su plodovi u dolini Une, u Kulen Vakufu, Klisi, Orašcu i drugim mestima. Avgusta 1942. u dolini Sanice obrazovana je Prva omladinska radna brigada koja je nadomak neprijateljskih bunkera uspela da sabere letinu od preko 100 vagona žita za ishranu partizanskih snaga. Žitarice su iz plodnijih, ravničarskih krajeva upućivane južno od Save (iz

Srema u istočnu Bosnu, ili iz Slavonije u Bosnu). Žito se skupljalo za potrebe vojske i izbeglica. Godinu dana kasnije za potrebe Vrhovnog štaba sakupljeno je u dolini Vrbasa blizu 150 tona žitarica za NOVJ.

Privreda na slobodnim teritorijama imala je mnoge oznake "ratnog komunizma" što se vidi iz podređenosti svega ratu, izdavanju hrane iz fondova po naređenju vlasti, većim dobrovoljnim prilozima od imućnijih, stvaranju stočnih farmi, razmeni, solidarnosti; napuštenim imanjima upravljali su organi narodne vlasti ustupajući ih na korišćenje, socijalnoj zaštiti izbeglica, težnji za jednakošću u trpljenju, zajedničkim oblicima življenja (zbegovi, stočne farme ili partizanske ekonomije, zavođenje reda u uslovima kolektivne organizacije, itd.). Vojska i narod živeli su zajedno za iste ciljeve i ideale; nespaljene kuće su se koristile za smeštaj ranjenika, bolesnika, vojnika, bez pitanja vlasnika i naknade. „Pojam privatnog vlasništva“, kaže Radomir Bulatović, „ovdje niko ne dira, ali svako vlasništvo postaje odjednom društveno vlasništvo, jer je pojedinac u mogućnosti da opstane samo na takav način, ako se u zajednici bori, hrani i umire.“ Takav oblik života bio je objektivno određen ratnim uslovima, omogućavajući da se preživi pod napadima neprijatelja, pri slaboj letini i sličnim nevoljama. Ovi oblici nastajali su samoniklo, proizilazili iz iskustva i mogućnosti date situacije, a ne iz šablonskog kopiranja sovjetskog iskustva. Među partizanskim jedinicama čitao se Lenjin i propagiralo „rusko“ (sovjetsko) iskustvo kao najnapredniji oblik društvene organizacije, ali ono nije primenjivano. Sve se radilo „po svom, jer je tako jedino bilo moguće“.

Narodna vlast je organizovala razmenu robe između susednih oslobođenih krajeva. Seljacima je strogo zabranjivana trgovina u gradovima i na pijačnim trgovima pod kontrolom neprijatelja, posebno prevoženje žita i stoke na okupiranu teritoriju. Jedinstvo vojske i pozadine učvršćivano je kampanjom za pomoć vojsci uoči zime. Omladinske brigade borile su se u dolini Sanice, kao i na drugim oslobođenim teritorijama, za iznošenje letine ispred neprijateljskih bunkera. Izvršni odbor AVNOJ-a je produžio moratorijum za kirije i dugove. Svi mlinovi i pilane nalazili su se pod kontrolom narodnooslobodilačkih odbora. Razmena je uglavnom bila naturalnog karaktera, dajući privredi obeležje „ratnog komunizma“. Pri opštoj oskudici robe objavljen je rat špekulaciji i crnoj berzi. Narodna vlast

je dopuštala prodaju poljoprivrednih proizvoda u gradovima^T pod vlašću okupatora jedino kada se drukčije nisu mogli nabaviti artikli u kojima se oskudevalo, kao što su so, duvan, petrolej, papir, lekovi. Data je inicijativa za otvaranje zanatskih proizvodnih radionica — opančarskih, suknarskih, potkivačkih, svečarskih, kolarskih. Preduzeća su radila pod administrativnom upravom narodnooslobodilačkih odbora. Izvršni odbor AVNOJ-a je raspisao zajam u iznosu od 500.000 dinara, odnosno kuna, za potrebe NOVJ i za obnovu popaljenih i razrušenih sela.

U narodnu svojinu prelazile su zgrade koje su pripadale državi: škole, bolnice, kasarne, nadleštva. Trajno napuštena zemlja prelazila je takođe u svojinu naroda. Vakufska imanja, crkvena i manastirska dobra bila su neprikosnovena, nezavisno od pojedinih odstupanja od ove politike u praksi. Proglašena je sloboda veroispovesti. Dela uperena protiv narodnooslobodilačke borbe nisu smela da se motivišu verom, pa bilo da su činioci bili vernici ili verski službenici — popovi, župnici, hodže, imami.

Na bihaćkoj i drugim, manjim slobodnim teritorijama širom Jugoslavije, koje su nemački izvori nazivali „plovećim ostrvima“, proveravani su novi sistem vlasti, politika i načela narodnooslobodilačkog pokreta, funkcionisanje ustanova i njihova veza s narodom. Na tim teritorijama udarene su osnove nove Jugoslavije. Osim u centralnom delu zemlje, bilo ih je 1942. i na jugu Srbije, u Dolenjskoj i Notranjskoj, Sremu, Slavoniji, Makedoniji (na Šar-planini, oko Bitolja, Prilepa, Kumanova); one su se održavale kao veća ili manja ostrva slobode i novih odnosa. Slobodne teritorije imale su ne samo unutrašnjopolitički već i međunarodni značaj. One su bile podsticaj antifašizma u drugim porobljenim evropskim zemljama, negacija fašizma i hitlerovskog „novog poretka“, potencijalni mostobrani u slučaju savezničke invazije. Od 1943. na njima su radile savezničke misije, formirali se i naoružavali odredi antifašista iz susednih zemalja, nalazili utočište saveznički avijatičari, a u Primorju obezbeđivao prihvrat britanskih komandosa.

Demokratizacija prosvete i kulture bila je jedna od osnovnih težnji organa narodnooslobodilačkog pokreta. Na slobodnoj teritoriji održavani su analfabetski tečajevi i kulturne priredbe, radile osnovne škole i Kazalište narodnog oslobođenja.

Revolucionisanje svesti bilo je uslovljeno opismenjavanjem masa, koje je i samo predstavljalo revolucionaran čin, tim pre sto se radilo o zaostalim krajevima i siromašnom seljaštvu, odsečenom od kulture i prosvete, decenijama i vekovima držanom u neznanju i primitivizmu.

Ne manji značaj u datim uslovima imala je borba protiv zdravstvene zaostalosti, za higijenu življenja i ishrane, koja je doprinosila izbegavanju epidemija.

Pored rešavanja akutnih sanitetskih problema vezanih za promrzline boraca u velikom igmanskom maršu, pred sanitetom se postavio i problem organizacije epidemiološke službe od časa kada su se partizanske snage našle u krajevima Bosne endemično zaraženim pegavcem. Lekari koji su na osnovu literature znali za veliku epidemiju pegavca u Srbiji 1915. godine preduzimali su niz mera da se formiraju prihvatne i dezinfekcione stanice za sve jedinice koje su prolazile kroz Foču. Prva proleterska brigada stavljena je u mobilno stanje protiv ušiju i pegavca. Dr Gojko Nikoliš sastavio je krajem marta 1942. godine raspis „Svim lekarima, bolničarkama i bolničarima, komandantima i komesarima partizanske dobrovoljačke vojske svim narodnooslobodilačkim odborima na teritoriji Bosne“, u kome se nalazi upozorenje na opasnost od pegavca i preporučuju mere koje treba sprovesti. U raspisu se posebno insistiralo na masovnoj inicijativi u borbi protiv pegavca. U raspisu, između ostalog stoji: „Svu aktivnost na političkom polju koju danas sprovode politički komesari u vojsci, agitprop grupe po varošima i selima, kulturni odbori, organizacije žena i omladine, treba u ovom trenutku i za izvesno vreme prebaciti na zdravstveni kolosek.“ Isticane su parole po ulicama i kasarnama: „Druže, znaj da je higijenska svest sastavni deo tvoje političke svesti“; „Druže, čistoća tvog tela i prostorije u kojima boraviš to je ogledalo tvoga duha“; „Druže, znaj da higijena nije izmišljotina dokonih mudraca. Higijena je životna potreba tebe kao borca i radnika. Higijena znači biti ili ne biti u sadašnjoj etapi naše borbe“; „U borbu protiv ušiju kao protiv fašizma“; „Uši žive od čovečije krvi, kao i fašisti“. Tih dana Foča je blistala od čistoće kao nikada u svojoj istoriji. Jedan deo fočanske muške omladine bio je očištan.

Ulogu centralne hirurške ustanove imala je fočanska bolnica. Bolnice u Goraždu, Čajniču, Matajici i Trnovu imale su ulogu prihvatnih bolnica, odnosno ustanova za lečenje lakših

ranjenika i bolesnika. U Foči su organizovane vojne i civilne ambulante, kao i dezinsekciona garnizonska stanica. Bolnica za teže ranjenika nalazila se u Rudinama, a bolnica za bolesne od pegavca u Donjem Kruševu, na levoj obali reke Pive, ispod Vučeva. U Foči je održan sanitetski kurs namenjen potrebama Jahorinskog odreda dobrovoljačke vojske. Bolnica u Žablaku primila je veliki broj ranjenika sa Pljevalja.

Na roto-mašini Vrhovnog štaba pojavio se početkom aprila 1942. godine, prvi broj *Partizanskog saniteta*. Partizanski lekari su u svom listu, koji je stizao do svih oslobođenih teritorija Jugoslavije, obrađivali aktuelna pitanja vezana za lečenje rana, frakture, negu ranjenika, sepsu, pegavi tifus; objašnjavali su ulogu političkog komesara u bolnici. Materijal za drugi broj *Partizanskog saniteta* bio je pripremljen tek u Bosanskom Petrovcu, u jesen 1942. godine, i obuhvatao je referate sa Kongresa lekara u Bosanskom Petrovcu, ali nije nikada štampan usled početka velike neprijateljske ofanzive januara 1943. godine.

U velikoj oskudici materijala partizanski lekari su bili inicijatori proizvodnje zavoja u jednoj radionici na desnoj obali Čehotine. Rakija je korišćena za proizvodnju alkohola. Prema zamisli dr Božidara Božovića, napravljeni su prvi modeli dezinsekcionog aparata u obliku tzv. turističke čaše.

Nova iskustva saniteta nastajala su u toku borbi koju je glavna grupacija sa Vrhovnim štabom imala u toku leta 1942. godine na svom ofanzivnom putu prema zapadnoj Bosni. Avgusta 1942. godine broj ranjenika i bolesnika u Centralnoj bolnici je iznosio oko 600. Nova borbena iskustva zahtevala su uopštavanja i sa sanitetske tačke gledišta. Tako su se javljale nove ideje o formiranju bataljonskih i brigadnih previjališta, ulozi sanitetskog osoblja za vreme borbi, stvaranju pokretnih hirurških ekipa kako bi se ublažilo zakašnjenje prilikom prenošenja ranjenika sa neposrednog bojišta u dubinu pozadine. Ranjenici proleterskih brigada morali su da pređu put od bosansko-hercegovačko-crnogorske tromeđe do Bosanskog Petrovca, što na nosilima što na konjima, a najvećim delom peške. Tom prilikom morale su biti savladane Pivska planina, Vučevo, Zelengora, Treskavica, Ivan, Raduša, Cincar. Centralna bolnica se najzad smirila u Petrovačkom polju. Glavni deo bolnice imao je oko 700 ranjenika i bolesnika.

Proleterske brigade sa Vrhovnim štabom zatekle su u Bosanskoj krajini razvijenu mrežu bolnica koje su građene u planinsko-šumskim masivima Grmeča: u Ataševcu, u Slatini, u Šobotovcu, na južnoj strani Grmeča. Bolnica u Ataševcu se nalazila severozapadno od Drvara, na obroncima planine Klekovače, koja „u nedrima poseduje prašumu“, kod Lunjevače. Istraživači ove zanimljive pojave navode da je bolnica u Ataševcu sagrađena u proleće 1942, a u njoj su se lečili i borci 1. proleterske NOU brigade i zaceljivali rane promrzli „Igmanci“ Pored ove tri bolnice postojali su još i bolnički kapaciteti na Grmeču: šumska bolnica „Centralna“, „Korićanica“, „Lastva“ i dr. U Bijelim Potocima nalazila se partizanska bolnica na planini Plješevici. Centralna bolnica raspoređena je u selima i planinama oko Bosanskog Petrovca. Odeljenja Centralne bolnice imala su specijalizovani stručni profil, ali su sva zajedno činila jedinstven i zatvoren bolnički sistem. Samostalno funkcionisanje ovog bolničkog sistema bilo je moguće objasniti samo postojanjem slobodne teritorije, vojnom silom koja je obezbeđivala tu slobodnu teritoriju, podrškom naroda Bosanske krajine, Like, Korduna i Banije narodnooslobodilačkom pokretu, inicijativi i požrtvovanosti sanitetskog kadra. Iz rasporeda bolničkih odeljenja vidi se da je na Otaševcu postojalo odeljenje za teške ranjenike, u Slatini odeljenje srednje teških ranjenika, u selu Velikim Stijenjanima odeljenje za lake ranjenike, u Šobotovcu odeljenje za lake ranjenike, u Drvaru odeljenje za lake ranjenike i invalide; interno odeljenje u selu Drinićima, zarazno odeljenje u selu Smoljanima, oporavilište u selu Suvaji, narodna ambulanta u Drvaru, narodna ambulanta u Petrovcu, apoteka u Drinićima, odeljenje u Višnjenovcu u Lici i odeljenje za ranjenike u Dobrom Selu, takođe u Lici.

Pred sanitet Vrhovnog štaba postavilo se pitanje sređivanja Centralne bolnice, pripremanje kongresa partizanskih lekara i izrada statuta sanitetske službe.

Dolaskom proleterskih brigada i Vrhovnog štaba NOV i POJ u Bosansku krajinu avgusta 1942. Centralna bolnica Vrhovnog štaba je razmeštena u bosanskopetrovačkom bazenu, gde je pet meseci narod Bosanske krajine čuvao i negovao ranjenike. Bolnica je u leto 1942. privremeno bila smeštena kod Glamoča, odakle su na putu za Bosanski Petrovac ranjenici prebačeni u Prekaju, a krajem avgusta 1942. razmešteni po kućama u selu Drinići. Broj ranjenika i bolesnika iznosio je 700. Bolnica je

oskudevala u odeći, obući, pokrivačima i posudu. Tada je odlučeno da se počne sa gradnjom bolničkih paviljona i pratećih objekata na Jasikovcu, u Klekovači, na visini od 1.100 metara, na krajnjoj stanici sporednog kraka pruge Oštrej — Mlinište. Bolnicu je gradilo oko 1.000 radnika najbržim tempom da bi se objekti završili pre početka jesenjih kiša. Kapacitet izgrađene bolnice iznosio je preko 600 kreveta. Počela je s radom od druge polovine novembra 1942. godine i radila do evakuacije 6—12. februara 1943. godine. Uništena je do temelja neprijateljskim bombardovanjem 12/13. februara 1943. godine. Bolnica u Jasikovcu je bila najveća jedinica bolničkog sistema u Bosanskom Petrovcu i najveća bolnica koja je uopšte podignuta u toku narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji. U njoj je izvedeno 220 hirurških intervencija. Bolnica je imala telefonsku vezu preko Oštrej sa Bosanskim Petrovcem. Ranjenici, lekari, pomoćno osoblje i zaštitne jedinice hranile su se dopremanjem žita iz sanske doline koje se mlelo u mlinu posebno dopremljenom iz Vojnotehničke radionice Vrhovnog štaba u Suvaji, na Grmeču. Partizanska ekonomija u Kozilima snabdevala je ranjenike i bolesnike mlekom i mlečnim proizvodima.

Jasikovac je bio prvobitno predviđen za bolnicu opšteg profila, ali je veliki priliv obolelih od pegavca i trbušnog tifusa uslovio da je odlukom Vrhovnog štaba pretvorena isključivo u zaraznu bolnicu. Naređenjem Vrhovnog štaba 565 obolelih od tifusa evakuisani su na začelju kolone ranjenika.

Po Radomiru Bulatoviću, jasikovačka bolnica ostaje kao svedočanstvo tesne veze između vojske i naroda, jer bez te pretpostavke ne bi mogla biti ni izgrađena za rekordno kratko vreme, niti funkcionisati. Bolnica se borila i sa nedostatkom lekova i medicinskih sredstava. Naročito se osećala oskudica infuzionih sredstava. Depedikulacija (uništavanje vaški i gnjida) vršena je pomoću „partizanskog bureta" i suvih komora. Smrtnost je iznosila 4—5%.

Značajnu stručnu i političku manifestaciju predstavlja organizacija konferencije partizanskih lekara u Bosanskom Petrovcu, septembra 1942. godine. Konferencija je uputila proglas lekarima i studentskoj omladini u oslobođenim krajevima Jugoslavije. Na Konferenciji je podneto devet referata: o ulozi lekara u oslobodilačkoj borbi Jugoslavije, o radu partizanskog lekara u narodu, o lečenju fraktura, indikacijama za

amputaciju i operativnoj tehnici amputacije, primeni antitetanuskog seruma, lečenju koagulacija, lečenju rana i zaostalom metku, higijensko-epidemiološkoj službi u narodnooslobodilačkoj vojsci, konstrukciji suve komore za dezinfekciju, organizacionim pitanjima trupnog saniteta. Među referentima su se nalazili Gojko Nikoliš, Sima Milošević, D. Popović, Božidar Božović, S. Štajner i drugi istaknuti partizanski lekari.

Posebnu fazu u razvitku organizacije vojnog saniteta predstavlja formiranje Sanitetskog odseka Vrhovnog štaba NOVJ. Istovremeno, donet je Statut koji je regulisao odnos između saniteta i komandovanja. Najjači naglasak stavljen je na preventivni zdravstveni i prosvetni rad u vojsci. Ukazivalo se na potrebu brižljive evidencije i statistike obolevanja i ranjavanja. Insistiralo se takođe na obučavanju sanitetskog kadra koje treba da se vrši permanentno i na svakom mestu. Ova orijentacija našla je svoj izraz u formulaciji: „Svaka sanitetska ustanova, sanitetska škola”. Prema Statutu sanitetske službe NOV i POJ od 10. decembra 1942, Sanitetski odsek Vrhovnog štaba je imao šefa, dva referenta za grupni sanitet i za bolnice, jednog epidemiologa i apotekara. Krajem 1942. i u toku borbi Glavne operativne grupe u Sanitetskom odseku su se nalazili dr Gojko Nikoliš u svojstvu šefa, dr Herbert Kraus, kao Nikolišev pomoćnik, dr Miroslav Šlezinger, kao epidemiolog, magistar farmacije Jela Žunić i Radmila Ivković, kao sekretar Odseka.

Sanitetska služba osnovana je krajem 1942. u brigadama i divizijama, a teritorijalna sanitetska služba pri komandama mesta i komandama područja. Statutom sanitetske službe predviđeno je da svaka četa ima bolničara i nosioce ranjenika, svaki bataljon sanitetskog referenta. Pored referenta saniteta brigada je imala i dva bolničara i četiri nosioca ranjenika. Pod nadležnošću sanitetskog referenta (lekara ili studenta medicine) nalazila se divizijska bolnica, hirurška ekipa, četa bolničara i apoteka. Divizijske hirurške ekipe su bile pokretne, kao i brigadne higijenske ekipe koje su imale „partizansku burad” za parenje (kuvanje) odeće boraca.

Dužnost Zdravstvenog odseka Izvršnog odbora AVNOJ-a je definisana kao vođenje brige o čuvanju i podizanju zdravstvenog stanja najširih narodnih slojeva. S obzirom na opasnost od pojave epidemije zaraznih bolesti u zimu 1942. godine, ne začuđuje preduzimanje mera za sprečavanje pojave zaraznih bolesti. Tako je pod tačkom 10. Raspisa o osnivanju Zdravstve-

nog odseka Izvršnog odbora AVNOJ-a iz decembra 1942. godine, bilo predviđeno da je — ako se pojavi slučaj zarazne bolesti — zdravstvena sekcija dužna da obavesti najbližeg lekara i Zdravstveni odsek AVNOJ-a, s ciljem da se preduzmu sve mere za izdvajanje bolesnika. Istovremeno je predviđeno povezivanje zdravstvenih sekcija sa vojnim sanitetom. Prolazak vojske kroz naselja obavezivao je zdravstvene sekcije da uspostave vezu sa vojnim sanitetom i da ga obaveste o zdravstvenim prilikama u određenom naselju. Isto tako, između pozadinske sanitetske službe, čiji su organi zdravstvene sekcije, i organa vojnog saniteta trebalo je da postoji stalna saradnja. Prema odluci Izvršnog odbora AVNOJ-a u okviru Socijalnog i zdravstvenog odseka Izvršnog odbora AVNOJ-a nalazila se pored civilne sanitetske i veterinarska služba. U nedostatku stručnog sanitetskog osoblja u pozadini pristupljeno je formiranju organa koji su mogli zameniti deficitarni kadar. Reč je o zdravstvenim sekcijama pri seoskim, opštinskim i sreskim narodnooslobodilačkim odborima. Kako je najveća opasnost pretila od pojave zaraznih bolesti, a u prvom redu od pegavca i trbušnog tifusa, prvenstvena pažnja obraćana je na sprečavanje i suzbijanje tih bolesti. Prikupljani su podaci o higijenskim prilikama na oslobođenoj teritoriji i o pojavi zaraznih bolesti u cilju preduzimanja preventivnih mera. Naročita pažnja posvećivana je higijenskoj svesti narodnih masa. Veterinari i apsolvanti veterine raspoređeni su po komandama područja. Organizovane su radionice za izradu železnog kova za potkivanje konja. Veterinarstvu nije prilaženo samo sa veterinarsko-kurativne već i sa preventivno-higijenske strane. Smatralo se da preventivno-higijenskoj službi treba pridati poseban značaj. Veterinarske službe su bile zadužene za pregled životnih namirnica, za lečenje vojne i privatne stoke. Predviđeno je organizovanje i otvaranje veterinarskih ambulanti.

Posle neprijateljske ofanzive na Kozari deo preživeli dece ustaše su dovele u logor Jastrebarsko, odakle su ih oslobodile partizanske snage. Deca iz Hrvatske zbrinuta su po kućama Like, Korduna i Banije, ili su ostala u partizanskim jedinicama, dok su deca sa Kozare vraćena u Bosansku Krajinu. Dečiji domovi postojali su u Risovcu, Lušci Palanci, Srpskoj Jasenici, Drvaru, Štekerovcima, Foči i drugim mestima. Deca su se svrstavala u grupe do 7 godina i od 7 do 15 godina. Za smeštaj i ishranu dece u domovima brinuli su se narodnooslobodilački

odbori i organi vojnih vlasti. Narod je dobrovoljno davao sve što je bilo potrebno za održavanje tih domova. U Livnu se nalazio Titov dečiji dom koji je počeo da radi 28. decembra 1942. godine čiji je „Bukvar” sačuvan. Domovi su imali vaspitače, kuvare, ekonome, negovateljice; deca su bila jedno-obrazno obučena; na glavi su nosila partizansku trorogu kapu u plavoj boji, sa crvenom zvezdom; deca su morala biti ošišana; hranila su se sa „kazana”. Siročad, lišenu roditelja, u stopu je pratio ratni strah, najviše od aviona. Nijaz Alikadić i Cecilija Čabo-Cinoti sastavili su bukvar koji je nazvan *Početnica za narodne osnovne škole livanjskog okruga*, a poznat je i kao „Bukvar prvoborac”, jer je reč o najstarijoj poznatoj školskoj knjizi sastavljenoj za vreme narodnooslobodilačke borbe. Januara 1943. domovima na oslobođenoj teritoriji je došao kraj usled velike nemačke ofanzive. Deca su sa narodom evakuisana iz Srpske Jasenice prema Drvaru i Glamoču, a odatle prema Neretvi i Sutjesci. Najviše su stradala u povlačenju, naročito na Sutjesci.

Obrazovanjem AVNOJ-a poboljšao se i međunarodni položaj narodnooslobodilačkog pokreta, iako nijedna saveznička sila nije priznala odluke njegovog centralnog tela. Bez obzira na takvu reakciju saveznika, izvesno je da od trenutka osnivanja AVNOJ-a jugoslovenska vlada u izbeglištvu nije više bila jedini predstavnik naroda Jugoslavije. Nota (Izjava) AVNOJ-a savezničkim vladama iz januara 1943. stavila je svetu do znanja izdaju Mihailovićevih četnika i vojvoda, tražeći da se u Jugoslaviju uputi saveznička komisija koja bi na samom ratnom poprištu utvrdila ko se bori protiv okupatora. U drugom aktu, Izjavi o ciljevima narodnooslobodilačkog pokreta, AVNOJ i Vrhovni štab su početkom februara iste godine istakli da je narodnooslobodilački pokret opštenarodni i da se bori za isterivanje okupatora, nezavisnost jugoslovenskih naroda i njihova nacionalna prava, za demokratska prava građana, a protiv nasilja i nezakonitosti, protiv ugrožavanja privatne svojine. Osnovne promene ogledale su se u stvaranju narodnooslobodilačkih odbora. Objavljeno je da je svim oficirima vojske Kraljevine Jugoslavije zagarantovano napredovanje ukoliko stupe u narodnooslobodilačku vojsku — naravno, prema sposobnostima.

Povezanost vojske i naroda izražavala se u najraznovrsnijim vidovima: snabdevanju i smeštaju boraca, prenošenju i lečenju

ranjenika, prosvjećivanju i političkom osvešćivanju. U jedinicama je vladala čvrsta disciplina, ali zasnovana na svesti i samopožrtvovanju, revolucionarnom idealizmu i viziji humanijeg sveta posle pobeđe. Komunisti su nastojali da centralizovano odlučivanje pretvore u stvaralačko traženje najboljih rešenja prilikom sprovođenja odluka, što je bilo pretpostavka daljeg napretka narodnooslobodilačke borbe. Udaljenost vojno-političkih „centara“ nužno je iziskivala inicijativu i oslobađanje svih revolucionarnih energija. Partizanska improvizacija je u uslovima narodnooslobodilačkog rata bila drugi naziv za slobodnu inicijativu regionalnih i lokalnih rukovodstava, boraca, odbornika i aktivista antifašističkih organizacija. Indoktrinacija, šablon, pozivanje na „ortodoksní marksizam“ prateće su pojave ove stvaralačke klime, skretanja koja su morala da se jave u složenim i protivurečnim tokovima rata, ali i da budu odbačena na samom izvoru života, gde nije bilo mesta za okamenjene predstave i neživotna, knjiška shvatanja.

U revoluciji je omladina sticala samopouzdanje i potvrđivala svoju vitalnost. Ona se u narodnooslobodilačkoj borbi kalila, a na drugoj strani u ovu unosila svoj senzibilitet za novo, osećajući vreme koje dolazi kao svoju sutrašnjicu. Bila je u prvom frontu suzbijanja recidiva stare svesti, osobito građanskog morala. U redovima boraca je razvijala duh bratstva među narodima i internacionalističku solidarnost. Muškarac i žena išli su u stroju zajedno, razbijajući vekovnu predstavu o odvojenosti ženskih poslova od onih kojih je isključivo bio „dostojan muškarac“. Političko osvešćivanje teklo je uporedo s prvim susretom omladine i žena s knjigom, novinama, pozorištem. Na čitalačkim časovima sticana su nova saznanja i šireni vidici.